

Hadis ve Tarih İlimleri Arasında Tefsir Tabakat Literatürü: Histografik Bir İnceleme

Mesut Kaya*

The *Tabaqât* of Exegetes between the Sciences of Hadith and History: An Historiographical Study

It is commonly accepted that the main factor in the development of the Islamic biographical literature (*tabaqât*) is the criticism of the prophetic sayings (*ahadith*). As the science of disparagement and exoneration (*'ilm al-jarh wa al-ta'dîl*) developed, the biographies of transmitters, alongside the *ahadith*, started to be transmitted. Over the course of time, in addition to biographies of *muhaddithûn*, biographies of some prominent scholars dealing with different branches of science, such as jurists, reciters, theologians, poets, philologists, Sufis and philosophers were also written. Thus the *tabaqât* literature became an important part of Islamic historiography. The last ring of this literary chain was the *tabaqât* of exegetes (*mufasssîrûn*). It was Suyûtî who wrote the first *tabaqât* of exegetes, and Dâvûdî and Edirnevî followed him. In the modern period, this literary genre took on a new orientation with Zhahabî's and Cerrahoglu's studies on the history of exegesis according to Goldziher's method, which focuses on different sectarian tendencies in Islam. However, there have also been those who, basing their work on the chronological continuity of the exegesis, preserved the classical method, for example, Ömer Nasuhi Bilmen. In this paper, we first discuss the rise of the *tabaqât* literature in general. Next we examine the historical course of the *tabaqât* of exegetes in particular and explain the reasons why these came to the scene relatively late.

Key words: Hadith criticism, Islamic biographical literature, *tabaqât* of exegetes (*mufasssîrûn*), Suyûtî, Goldziher, Ömer Nasuhi Bilmen.

Tabakat literatürünün Müslümanlara özgü bir tarih yazım türü olduğu çoğu araştırmacı tarafından dile getirilmektedir. Bu tür, hadislerin tedvini ve İslâm tarih yazıcılığıyla eş zamanlı olarak ortaya çıkmıştır. Genel kabule göre hadis râvilerinin biyografilerini tespit amacıyla başlayan tabakat yazıcılığı, diğer ilim dallarına ait tabakat kitaplarının ortaya çıkışını beraberinde getirmiştir. Sonraki dönemlerde ise bu halkaya müfessir tabakaları da eklenmiş,

* Yrd. Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

başlangıçta alfabetik bir tarzda yazılmış olan müfessir tabakaları, ilerleyen zaman diliminde kronolojik bir yönetime kavuşmuştur.

Tabakat yazıcılığıyla ilgili genel değerlendirmelere geçmeden önce bu makalenin temel konusu ve amacı hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır. Aşağıda ayrıntılarıyla ele alınacağı üzere hadis, fıkıh, Arap dili gibi ilim dallarına müntesip âlimlerin biyografileri erken bir dönemde kaleme alınmaya başlanmıştır. Bunları, bir şehirde yaşayan râvi ve âlimlerin hayatlarının kaydedildiği şehir biyografileri ve bütün ulemâyı içeren genel biyografiler takip etmiştir. Diğer tabakat türleri göz önüne alındığında, müfessir tabakatlarının nispeten geç bir dönemde ortaya çıktığı görülmektedir. Acaba böyle bir gecikmenin temelinde yatan sebep veya sebepler nelerdir? Gerek diğer ilim dallarına hasredilen tabakat kitaplarında gerekse genel biyografik eserlerde müfessirler nasıl ele alınmıştır? İlk müfessir tabakatlarının ortaya çıkışındaki etkenler nelerdir? Bu tabakat kitapları nasıl bir seyir takip etmiştir? Bu makale bu sorulara cevap vermeyi amaçlamaktadır.

1. Tabakat Literatürünü Doğuran Etkenler

Tabakat literatürü, İslâm histografyasının (tarih yazıcılığının) önemli bir kolunu teşkil eder.¹ Tabakat literatürünün Müslümanlara özgü bir ilim dalı olduğu, söz konusu literatür üzerine araştırmaları bulunan çoğu araştırmacı tarafından kabul edilen bir husustur.² Bununla birlikte söz konusu literatürün,

- 1 Kâtib Çelebi, "İlmü't-tabakât" başlığı altında literatüre dair bilgi vermiş; fakat herhangi bir tarif yapmamıştır. Bk. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr. Kilisli Muallim Rifat – M. Şerefeddin Yaltkaya (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1362/1942), II, 1095. Sıddik Hasan Han ise ilmin kapsamını ifade eden bir takdim cümlesine yer vermiştir. Bk. *Ebcedü'l-ulûm* (Beirut: Dâru İbn Hazm, 2002), s. 437, 438. Tabakat literatürü için ayrıca bk. H. A. R. Gibb, "Tarih", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, XI, 789; İsmail Durmuş, "Tabakât", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, 288; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* (İstanbul: İSAR Yayınları, 1998), s. 82.
- 2 Bk. Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. M. Macit Karagözoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), s. 34; Franz Rosenthal, *A History of Muslim Historiography* (Leiden: E. J. Brill, 1952), s. 83 (eserin Arapça tercümesi için bk. *İlmü't-târîh inde'l-müslimîn*, çev. Sâlih Ahmed el-Alî [Beirut: er-Risâle, 1403/1983], s. 133, 134); M. Zubayr Sıddiqî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, çev. Yusuf Ziya Kavakcı (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1966), s. 149, 150; H. A. R. Gibb, "Islamic Biographical Literature", *Historians of the Middle East*, ed. Bernard Lewis – P. M. Holt (London: Oxford University Press, 1962), s. 54; Tarif Khalidi, "Islamic Biographical Dictionaries: A Preliminary Assessment", *Muslim World*, 63/1 (1973): 53; George Makdisi, "Tabakat-Biyografi: İslam'ın Klasik Çağında Hukuk ve Ortodoksi", *İslâm'ın Klasik Çağında Din, Hukuk, Eğitim*, çev. H. Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), s. 355, 377. Ne var ki Ignaz Goldziher klasik oryantalist tavrın genel karakterine uygun olarak tabakat literatürünün ortaya çıkışını İran etkisine bağlama eğilimindedir. Bk. *Klasik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel – Rahmi Er (Ankara: İmam Yayınevi, 1993), s. 136.

İslâm tarihinde hangi etkenler neticesinde ortaya çıktığı konusunda tam bir fikir birliği yoktur.

Öncelikle tabakat kitaplarının, râvilerin hayatlarını, güvenilirliklerini ve hadislerin korunmasına yönelik titizliklerini belirlemek amacıyla kaleme alınmaya başlandığı ileri sürülmüştür. Nitekim XIX. yüzyıl gibi oryantalizmin erken bir döneminde İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *et-Tabakât*'i üzerine bir araştırma yapan Otto Loth (ö. 1881), Makdisi'nin naklettiğine göre, bu türün ortaya çıkışındaki temel etkenin "hadis tenkidi" olduğu düşüncesindedir.³

Tabakatın ortaya çıkışıyla ilgili bir başka görüş Gibb tarafından ileri sürülmüştür. Ona göre tabakat kitapları ile tarih çalışmalarının ortaya çıkışında bir eş zamanlılık söz konusudur. Bu kitapların yazılmasındaki temel amaç da siyasi olmayıp, İslâm toplumunu hakiki anlamda temsil yeteneğine sahip olan erkek ve kadın fertlerin örnek davranışlarını kaydedip gelecek kuşaklara ulaştırmaktan ibarettir. Bu amaçla öncelikle Hz. Peygamber'in ve ashabının hayatları, Bedir Gazvesi gibi savaşlar ve gerek Arap Yarımadası'nda gerekse yeni fethedilen bölgelerde İslâmî eğitimin ve toplumun liderliğini yapan tâbiinin hayatları kayıt altına alınmıştır.⁴ Gibb sadece tabakat literatürünün değil, genel anlamda İslâm tarih yazıcılığının kaynağını, Hz. Peygamber'in hayatı ve faaliyetlerinin araştırılması amacıyla "hadis" ve "megâzî"yi toplama düşüncesine bağlamıştır.⁵ Heffening ise tabakat kitaplarının, Loth'un iddia ettiği gibi, hadisleri tenkit etme ihtiyacından değil, Araplar'ın nesebe bağlı olarak hal tercümelerine verdikleri önemden kaynaklanmış olabileceği iddiasında bulunmuştur.⁶

Bilindiği üzere Müslümanların ilk ilmî faaliyetleri, Kur'an'ın cem ve tefsir edilmesinin yanı sıra, hadislerin derlenmesi ve bu iki kaynaktan şer'î hükümlerin çıkarılmasından oluşmaktadır. Bunlara eklenebilecek diğer faaliyetler ise Kur'an ve hadislerin anlam çerçevelerini tayin etmek amacıyla kadim Arap şiirinin toplanması gibi Arap dili çalışmaları ve siyer ve megâzî hakkındaki rivayetlerin bir araya getirilmesidir. Başta Hz. Peygamber'in hadisleri olmak üzere tefsir, fikhî görüşler, siyer, megâzî ve hatta Câhiliye şiirlerinin doğru bir şekilde nakli, İslâmî ilimlerin teşekkülünde önemli bir yer işgal etmiştir. Bu amaçla "isnad" sistemi geliştirilmiştir ki bunun amacı, haberi nakleden kimseyi güvenilirlik (adalet) ve nakilde hassasiyet (zabt) yönünden çeşitli kriterlere

3 Makdisi, "Tabakat-Biyografi", s. 356.

4 Gibb, "Islamic Biographical Literature", s. 54, 55; krş. İbrahim Hafsi, "Recherches sur le genre 'Tabaqât' dans la littérature arabe III", *Arabica*, 24/2 (1977): 181; Makdisi, "Tabakat-Biyografi", s. 357; Khalidi "Islamic Biographical Dictionaries", s. 54.

5 Gibb, "Tarih", s. 784-85.

6 W. Heffening, "Tabakat", *İA*, XI, 591.

tabi tutmak; böylelikle râvinin sika, rivayetlerin de sahih olup olmadığını ortaya koymaktır. Nitekim İbn Sîrîn (ö. 110/728) ve İbn Şihâb ez-Zühri (ö. 124/741) gibi tâbiinin ileri gelenlerinden, isnad sisteminin erken bir dönemde ortaya çıktığını gösteren kayda değer rivayetler nakledilmiştir.⁷ Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) de Abdullah b. Mübârek'ten (ö. 181/797) şu sözü rivayet etmiştir: "İsnad dindedir. İsnad olmamış olsaydı, dileyen dilediğini söylerdi."⁸ İlk megâzî kaynaklarını ve müelliflerini araştırma konusu yapan Horovitz, Urve b. Zübeyr'den (ö. 94/713) söz ederken onun döneminde isnad sisteminin çoktan yerleştiğini ifade etmektedir.⁹ Aynı araştırmasında Hz. Peygamber'in söz ve davranışlarının kaynakları sayılması gereken üç alandan söz etmektedir. Bunlar, her birinin ana unsurunu isnadlı rivayet sisteminin oluşturduğu hadis, siyer ve tefsirdir.¹⁰ Dolayısıyla isnad, İslâmî ilimlerin doğuşuyla bir eş zamanlılığa sahiptir ve bu ilimlerin merkezinde yer almaktadır.

Bilginin doğru bir yolla ilk kaynağına ulaştırılması olan isnad bu denli önemsendiğine göre, şahısların hayatlarını konu edinen tabakat literatürünün kökleri de isnad sistemindeki hassasiyette aranmalıdır. Öyle anlaşılmaktadır ki, hadislerin naklinde sened sorulması, şahısların hayatlarını araştırma ihtiyacını doğurmuş, bu araştırmalar da zamanla çeşitli mecmualarda kayıt altına alınmaya başlanmıştır. Bir başka ifadeyle, İslâm toplumunda fitnelerin zuhur edip hadis uydurmaçılığının yaygınlaşması üzerine, hadisi nakleden râvilerin hayatları hadislerle birlikte toplanıp nakledilmiş ve tabakat kitapları ortaya çıkmıştır.¹¹ Nitekim Rosenthal, âlimlerin tabakalara ayrılması girişiminin, Hz. Peygamber'in ashabını taksim düşüncesinin tabii bir neticesi olduğunu, bu türün hicrî II. asrın başlarında isnad ve hadis tenkidiyle bağlantılı olarak geliştiğini söylemiştir.¹²

Tabakat yazıcılığını, Hz. Peygamber'in ve ashabının İslâmî yaşayışlarını ilk safiyetle gelecek nesillere ulaştırma amacına bağlama fikri, hadis tenkidi fikriyle uygunluk arz etmektedir. Diğer bir ifadeyle, Hz. Peygamber'in ve sahâbenin hayat hikâyelerini toplama teşebbüsleri, hadis nakleden râvilerin hayat hikâyelerini

7 Bk. Müslim, "Mukaddime", 1, 15; Tirmizî, *el-İlelü's-sagîr*, nşr. Ahmed M. Şâkir v.dğr. (Beyrut: Dâru İhyâ'it-türâsî'l-Arabî, t.y.), s. 754; krş. Sıddîqî, *Hadis Edebiyatı*, s. 147, 148; Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), s. 176-81; Raşit Küçük, "İsnad", *DİA*, XXIII, 154-59.

8 Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkî'r-râvî ve âdâbî's-sâmi'*, nşr. Mahmûd et-Tahhân (Riyad: Mektebetü'l-maârif, t.y.), II, 200, 213; *Şerefü ashâbi'l-hadîs*, çev. Mehmed Said Hatiboğlu (Ankara: DİB Yayınları, 1991), s. 41.

9 Josef Horovitz, *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu*, çev. Ramazan Altınay – Ramazan Özmen (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), s. 19.

10 Horovitz, *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu*, s. 19.

11 Sıddîqî, *Hadis Edebiyatı*, s. 147-49; Mehmet Efendioğlu, "Tabakât", *DİA*, XXXIX, 291.

12 Rosenthal, *İlmü't-târih*, s. 134.

toplama neticesini doğurmuştur. Nitekim Gibb, “Biyografi yazma düşüncesi, tarih yazma sanatında yeni bir gelişmeyi göstermekte ve bu türün bizzat kendisi hadis ilmiyle sıkı birliğini de izah etmektedir. Zira bu malzemelerin toplanişı, özellikle hadis tenkidi gayesine dayanmaktaydı”¹³ demektedir.

Heffening’in ileri sürdüğü tabakat literatürünün kaynağını soy şecerele-
rine bağlama düşüncesine gelince, Fuat Sezgin gerek Câhiliye Arapları’nın
gerekse İslâm’ın ilk yıllarında Müslümanların nesep ilmine çok büyük değer
verdiklerini söylemektedir. Onun verdiği bilgilere göre, İslâm’la birlikte tarih
telakkisinde yeni bir yöneliş başlamış, ileri gelen pek çok sahâbî nesep âlimi
olarak öne çıkmıştır. Megâzi ve fetihler hakkında kitap telif eden ilk dönem
tâbiülerinin çoğu, nesep âlimleri olarak kabul edilmektedir. Nitekim Hz. Ömer,
nesep ilminde ön plana çıkan Cübeyr b. Mut’im (ö. 59/678-79), Akil b. Ebû
Tâlib (ö. 60/680) ve Mahreme b. Nevfel’i (ö. 54/674) Araplar’ın neseplerini
tedvin etmekle görevlendirmiştir.¹⁴ Sezgin, nesep ilmine dair Emevîler dö-
neminden bize isimleri ulaşan bazı kitaplar da zikretmektedir. Bunların en
eskisi Câhiliye, İslâm ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerini yaşayan Ubeyd b.
Şeriyye el-Cürhümî’nin *Ahbârü’l-Yemen ve eş’ârühâ ve ensâbühâ* adlı eseridir.
Söz konusu eserde ve benzerlerinde görüldüğü üzere, tarih ilminin Arap-
lar nezdinde en eski ifadesi olan ve kabileler hakkında bilgi veren “el-ahbâr”
ve “el-ensâb”, genellikle birbirleriyle irtibat halinde olmuştur. Ahbâr ve bunlarla
bağlantılı şiirlerin derlendiği bu türe, Emevîler’in ilk dönemlerinde megâzî,
hadis ve tefsir ilimlerinin tedvini kadar önem verilmiştir. Bu tür, zamanla hızlı
bir gelişim göstermiştir.¹⁵ Sezgin daha sonra, başlangıçta ahbâr şeklinde olan
biyografi yazımının erken bir döneme kadar gittiğini söylemektedir.¹⁶

Sezgin’in tespitlerinden, ahbâr, ensâb ve terâcim kitapları arasında bir
bağlantının söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Bu tespitler ışığında gerek
Rosenthal’in işaret ettiği sahâbeyi taksim düşüncesinde gerekse sonraki
âlimlerin biyografilerini içeren tabakat literatürünün ortaya çıkışında bir
dereceye kadar ensâb ve ahbâr türünün ilham kaynağı olduğunu söylemek
mümkündür. Bununla birlikte rivayetlerin sıhhatini belirlemek için senet
tenkidine yönelik girişimler, ahbâr ve ensâb türünün hızlı bir şekilde gelişip
biyografi-tabakat literatürünün nevi şahsına münhasır bir tarih yazım türü
olarak ortaya çıkmasını beraberinde getirmiş olmalıdır.¹⁷ Bir başka ifadeyle,

13 Gibb, “Tarih”, s. 785.

14 Fuat Sezgin, *Târihu’t-türâsi’l-Arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî (Riyad: Câmîatü’l-İmâm
Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1411/1991), I/2, s. 13, 14, 27-31.

15 Sezgin, *Târihu’t-türâs*, I/2, s. 16, 17, 27, 28, 32, 33.

16 Sezgin, *Târihu’t-türâs*, I/2, s. 19.

17 Bu konudaki en ilginç örneği İbn Sa’d’ın (ö. 230/845) çağdaşı Halife b. Hayyât’ın (ö.
240/854-55) *Tabakât*’ı teşkil eder. Halife, İbn Sa’d’ın sahâbîleri İslâm’daki öncelik ve

biyografi-tabakat yazıcılığı ilhamını ahbâr-ensâb yazıcılığından almış olsa bile, hadis tenkitçiliği ekseninde özgün bir şekil ve muhtevaya kavuşmuştur. Nitekim söz konusu literatürü kapsamlı bir biçimde ele alan İbrahim Hafsi, konuyla ilgili şunları söylemektedir: “Tabakatın kökenini, sadece soy şecerelerine verilen önemle açıklamak mümkün görünmemektedir. Tabakat eserlerinin ortaya çıkışı, hadis tenkidi ihtiyacına dayanmıyor olsa bile, hadisle ilişkisi tartışılmaz görünmektedir.”¹⁸

Heffening’in söz konusu görüşündeki temel dayanak, görebildiğimiz kadarıyla, İbn Sa’d’ın (ö. 230/845) *et-Tabakât*’ından önce ya da en azından aynı dönemde, her ne kadar elimize ulaşmasa da, kârilere, şairlere ve mugannilere dair çeşitli eserlerin varlığıdır.¹⁹ Ancak onun “çeşitli eserlerin varlığı” ihtimalinden söz etmesi, iddiasını ispat için yeterli bir kanıt gibi görünmemektedir. Söz gelimi, Heffening’in İbn Sa’d’ın *et-Tabakât*’ından önce var olduğunu iddia ettiği eserlerden biri, vefat yılını 200’e doğru (815-16) diye kaydedip İsmâil b. Ebû Muhammed b. Yahyâ el-Yezîdî’ye atfettiği *Tabakâtü’ş-şuarâ*’dır.²⁰ Adı geçen müellifin böyle bir eseri bulunmakla birlikte, Heffening onun vefat yılını yanlış vermiş, iddiasını da bu yanlışlık üzerine kurgulamıştır. Anlaşıldığı kadarıyla bu eserin müellifinin vefat yılı, babası Ebû Muhammed b. Yahyâ’nın vefat yılıyla karıştırılmış,²¹ bu da eserin II. yüzyıla ait ilk tabakat eserlerinden kabul edilmesine yol açmıştır.²² Söz konusu eseri ilk kez İbnü’n-Nedîm

konularını esas alan tasnifinden farklı olarak kabilelerine ve neseplerine göre tasnif etmiştir. Bu bakımdan onun kitabı bir tabakat kitabı olmasının yanı sıra, bir nesep kitabıdır da. Ancak onun da ele aldığı şahısların hadisteki yerlerini ve rivayet ettikleri hadisleri mutlaka zikrettiği görülür. Hatta ele aldığı kabileden hadisle iştigal eden kimse yoksa ona da işaret etmiştir. Bk. *Tabakâtü Halîfe b. Hayyât*, nşr. Süheyl Zekkâr (Beirut: Dârü’l-fıkr, 1414/1993), neşredenin girişi, s. 13, 14.

18 İbrahim Hafsi, “Recherches sur le genre ‘Tabaqât’ dans la littérature arabe I”, *Arabica*, 23/3 (1976): 229.

19 Heffening, “Tabakat”, s. 591.

20 Heffening, “Tabakat”, s. 591.

21 Ebû Muhammed Yahyâ b. Mübârek el-Yezîdî’nin tam vefat tarihi 202’dir (817). Hayatı ve eserleri için bk. M. Suat Mertoğlu, “Yezîdî, Yahyâ b. Mübârek”, *DİA*, XLIII, 524-25.

22 Hafsi ise Brockelmann’a nispetle eseri İsmâil’in babası Ebû Muhammed’e nispet ederek bir başka yanlışlık yapmıştır. Bk. “Recherches sur le genre ‘Tabaqât’ III”, s. 152. Brockelmann atıfta bulunulan yerde Ebû Muhammed’e ait böyle bir eserden söz etmemektedir. Bk. *GAL Supplementband* (Leiden: E. J. Brill), 1937, I, 169. Makdisi de, Hafsi’ye atıfla eseri hatalı olarak Ebû Muhammed Yahyâ b. Mübârek’e atfetmiş ve bunu ikinci asır tabakatından saymıştır. Bk. Makdisi, “Tabakat-Biyografi”, s. 358, 379. Klasik tabakat kitapları Ebû Muhammed’in böyle bir eseri olduğundan söz etmez. Bk. Yâkût el-Hamevî, *İrşâdü’l-erib ilâ ma’rifeti’l-edib*, nşr. İhsan Abbas (Beirut: Dârü’l-garbi’l-İslâmî, 1993), VI, 2827; İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât alâ enbâhi’n-nühât*, nşr. M. Ebü’l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dârü’l-fikri’l-Arabî, 1982), IV, 31-33. Sezgin de şuarâ tabakatlarıyla ilgili verdiği âlimler arasında böyle bir isim ve kitaba yer vermez. Bk. *Târîhu’t-türâs*, II/1, s. 148-62.

zikretmiş fakat o da eserin müellifi İsmâil b. Ebû Muhammed'in vefat yılıyla ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir.²³ Hatîb el-Bağdâdî ve Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) de aynı şekilde eserden söz etmişler, fakat müellifin ölüm yılını vermemişlerdir.²⁴ Zehebî (ö. 748/1348) onun ölüm tarihini 261-270 yılları arasına yerleştirmektedir.²⁵ Bu bilgiler ışığında İsmâil b. Ebû Muhammed'in *Tabakâtü's-şuarâ* adlı eserinin II. yüzyıla ait ilk tabakat eserlerinden kabul edilmesi problem teşkil etmekte, dolayısıyla ilk zikrettiği örnek, Heffening'in iddiasındaki zaafî ortaya çıkarmaktadır.

2. Tabakat Literatürünün İlk Örnekleri

Yukarıda da dile getirildiği gibi, Sezgin, tarih yazıcılığıyla terâcim-tabakat arasında bir ilişki görmekte, çok erken bir dönemde bu türün gelişiminde iki ismin etkili olduğunu ifade etmektedir. Bunlar Ebû Mihnef el-Ezdî (ö. 157/773, 74)²⁶ ile İsa b. Ömer es-Sekafîdir (ö. 149/766).²⁷ Bunlardan geriye otuz iki ile yetmiş arasında risâle kalmıştır.²⁸ Ancak tahmin edileceği gibi bu eserler, tam bir tabakat kitabı niteliğinde olmayıp, Ebû Mihnef'in *Kitâbü Makteli Ali* adlı eseri gibi bir şahsı veya olayı ele alan risâlelerdir.²⁹

Siddîkî, ricâl hakkındaki eserlerin ne zaman yazılmaya başlandığını tayin etmenin zor olduğunu dile getirmekle birlikte, bu alanın en eski kitapları olabilecek birkaç esere işaret etmektedir. Bunlar, İbnü'n-Nedîm'in *et-Târîh* diye isimlendirdiği, Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) ve Leys b. Sa'd'a (ö. 175/791) ait kitaplardır. O, bu görüşünü Horovitz'in tabakat türündeki en eski eserin hicri II. asrın ortasına doğru yazıldığı görüşüyle de desteklemektedir.³⁰

Tabakât adıyla kaleme alınan ilk eserin, İbnü'n-Nedîm'in (ö. 385/995) *Tabakâtü ehli'l-ilm ve'l-cehl* adıyla Vâsıl b. Atâ'ya (ö. 131/748) nispet ettiği kitap

23 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. G. Flügel (Beyrut: Mektebetü hayât, t.y.), s. 73.

24 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, nşr. M. Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1417/1997), VI, 281; Yâkût, *İrşâdü'l-erîb*, II, 737.

25 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1424/2003), VI, 300; krş. Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. Ahmed el-Arnaût (Beyrut: Dâru ihyâ't-türâs, 2000), IX, 143.

26 Bk. Selman Başaran, "Ebû Mihnef", *DİA*, X, 188-89. Ne İbn Kuteybe ne de İbnü'n-Nedîm onun vefat tarihini kaydetmiştir. İbn Kuteybe, Ebû Mihnef'in dedesi Mihnef b. Süleym'in sahâbî olduğunu ve Hz. Peygamber'den hadis rivayet ettiğini söylerken, İbnü'n-Nedîm, onun Hz. Ali'nin arkadaşlarından biri olduğunu söylemektedir. Bk. İbn Kuteybe *el-Maârif*, nşr. Servet Ukkâşe (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmmeh, 1992), s. 537; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 122.

27 Hayatı ve eserleri için bk. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 540; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 64.

28 Sezgin, *Târîhu't-türâs*, I/2, s. 19.

29 Ebû Mihnef'in risâleleri için bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 122.

30 Siddîqî, *Hadis Edebiyatı*, s. 148.

olduğu söylenmektedir.³¹ Fakat bu kitabın muhtevası hakkında herhangi bir mâlûmat yoktur. Bu durumda “tabakat” adıyla bilinen en eski kaynak, Muâfâ b. İmrân el-Mevsılî’ye (ö. 185 veya 186/800) nispet edilen *Tabakâtü’l-muhaddisîn* olmaktadır. Bu kitabın ve yine Muâfâ’ya nispet edilen *Târihu’l-Mevsıl*’ın, Ebû Zekeriyâ Yezîd b. Muhammed el-Ezdî’nin (ö. 334/946) *Tabakâtü/Târihu ehlil-Mevsıl* adlı eserinin kaynakları arasında yer aldığı ifade edilmektedir.³² Bu da bilinen ilk tabakat kitabının bir muhaddis tarafından kaleme alındığını ve bundaki amacın da râvi tenkidi olduğu düşüncesini pekiştirmektedir.

III. yüzyıla ait eserlerin başında Heysem b. Adî’nin (ö. 207/822) *Tabakâtü’l-fukahâ’ ve’l-muhaddisîn ve Tabakâtü men ravâ ani’n-nebî min ashâbih* adlı eserleri gelmektedir.³³ Ebû Ubeyde’nin (ö. 210/825) şairlere dair kaleme aldığı *Tabakâtü’l-fürsân*’ı, Muhammed b. Hâlid’in (ö. 220/835) *Tabakâtü’l-fukahâ’sı*, Halîfe b. Hayyât’ın (ö. 240/854, 855) *Tabakâtü’l-kurrâ’sı*,³⁴ İbn Sellâm el-Cumahî’nin (ö. 231/846) *Tabakâtü fuhûliş-şuarâ’sı* ve geniş bir kapsamı bulunan İbn Sa’d’ın *et-Tabakâtü’l-kübrâ’sı* bu yüzyılın ilk yarısında yazılan eserlerdir. Fakih, şair, kâri, sûfi ve tabip/filozof tabakatlarının yazımının ise muhaddislerin söz konusu teşebbüslerinin etkisiyle ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.³⁵

31 İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 209; Sezgin, *Târihu’t-türâs*, I/4, s. 18.

32 Bk. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, s. 133, 405; *İlmü’t-târih*, s. 210, 211, 651; Sezgin, *Târihu’t-türâs*, I/2, s. 215-17; Hafsi, “Recherches sur le genre ‘Tabaqât’ I”, s. 114. Konuyla ilgili bazı değerlendirmeler için bk. C. F. Robinson, “Al-Muâfâ b. İmrân and the Beginnings of the Tabaqât Literature”, *Journal of the American Oriental Society*, 116/1 (1996): 114-20.

33 İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 129; Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, II, 1105. Horovitz, Vâkidî’ye (ö. 207/822) ayırdığı bölümde, Vâkidî’nin de bir tabakat kitabı kaleme aldığını, ancak bu sahada kitap telif eden ilk kişinin Heysem b. Adî olduğunu ifade etmektedir. Bk. *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu*, s. 101; krş. Sıddîqî, *Hadis Edebiyatı*, s. 148. Vâkidî’nin tabakatı için bk. İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 128.

34 İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 283. Halîfe b. Hayyât’ın biraz önce sözünü ettiğimiz *Tabakât*’ını tahkik eden Süheyl Zekkâr, İbnü’n-Nedîm’in Halîfe’ye nispet ettiği *Tabakâtü’l-kurrâ’nın*, kendisinin tahkik ettiği kitap olduğu düşüncesindedir. Bk. neşredenin girişi, s. 8. Bu durumda yazılan ilk eser, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-İsfahânî’nin (ö. 381/991) *Tabakâtü’l-kurrâ’sı* olmaktadır. Bk. Abdülhamit Birışık, “Ma’rifetü’l-Kurrâ’l-Kibâr”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 1 (1997): 214.

35 Ahmed M. Şâkir, ulemânın hadis ilmine ve râvilerin biyografilerine çok ehemmiyet verdiklerini, bunun esas ve kaidelerini tespit ettiklerini; lügat, edebiyat ve tarih ilimleriyle uğraşan kimselerin bu konuda onları taklit ederek isnad sistemini kullandıklarını söyler. Bk. *el-Bâisü’l-hasîs ilâ ma’rifeti ulûmi’l-hadîs* (Riyad: Mektebetü’l-maârif, 1995), s. 10. Ahmed Emin de dildilerin, şiir nakledeken muhaddislerin yöntemlerine benzer yöntemler kullandıklarını, hadislerde olduğu gibi senet sorduklarını, şiir rivayetlerini sahih, hasen, zayıf gibi kategorilere ayırdıklarını ifade eder. Bk. *Duha’l-İslâm* (Kahire: el-Hey’etü’l-Misriyyetü’l-âmmeh, 1998), II, 258; ayrıca bk. Pedersen, *Kitabın Tarihi*, s. 337; R. Stephen Humpreys, *İslâm Tarih Metodolojisi*, çev. Murtaza Bedir – Fuat Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), s. 235. Dolayısıyla şuarâ tabakatlarının oluşumunda

Nitekim Rosenthal, İbn Sa'd'ın eseri gibi erken tarihli tabakatlarda, kimi sahâbilerin Kûfe ve Basra gibi şehirlerle bağlantıları sebebiyle bu şehirler hakkında müstakil başlıklar açıldığını, bunun da şehir tabakatlarını ortaya çıkardığını söylemektedir. Ona göre daha sonra bu yöntemi İbn Ebû Usaybia (ö. 668/1270) almış, tabip ve filozofların biyografilerini yazdığı *Tabakâtü'l-etıbbâ'* adlı eserini taksimde kullanmıştır.³⁶

3. Müfessir Tabakat Kitaplarının Gecikme Sebepleri

Tabakat türü eserler genel anlamda iki çerçevede ele alınabilir: Bunlardan birincisi muhaddisleri, kurrâ ve şuarâyı dahil edebileceğimiz tabakat çerçevesidir ki, burada nakil ve ricâl tenkidi ön plandadır. İkincisi ise İslâmî ilimler içinde re'y ve içtihadın öne çıktığı fıkıh ve kelâmıla uğraşan fakih ve mütekellimler ile fırka mensuplarını ele alan tabakat çerçevesidir. Buna dil ve nahiv âlimlerini ele alan eserler de dahil edilebilir.

Birinci çerçeveyi şu şekilde izah etmek mümkündür: Hadislerin tedvin ve tasnifinin kısmen geç bir dönemde başlamış olması, isnad sistemi ve ricâl bilgisini, bu bilgiler de tabakat eserlerini zorunlu kılmıştır. Tefsir faaliyetleri de başlangıç itibariyle Hz. Peygamber'den, sahâbe ve tâbiünden gelen görüşlerin naklinden oluştuğu için, kendilerinden tefsire dair görüş nakledilen râviler de muhaddis tabakaları ya da genel tabakat eserleri içinde yer almışlardır. Kurrâ tabakatlarının erken bir dönemde ortaya çıkması ise mütevâtir kıraatlerin tespit edilmesi ve kıraat vecihlerini nakleden râvilerin sika olup olmadıklarını tayin amacına yöneliktir. Bu da rivayet ilimlerinde olduğu gibi, acil bir ihtiyacın ürünüdür.³⁷ Üstelik kıraatle uğraşan âlimlerin daha çok bu alanda temayüz etmiş isimler olması da onların müstakil tabakatlara konu edilmesini gerektirmiştir.³⁸ Kur'an ve hadislerin anlam çerçevesinin korunması amacıyla bir âlet konumunda bulunan Arap şiiirinin korunması da benzer bir zorunluluğu gerekli kılmış, bu sebeple şuarâ tabakaları kaleme alınmıştır.

İkinci çerçeveye gelince, İslâmî ilimler içinde fıkıh ve kelâmın baskın bir yeri vardır. Bu sebeple, mezheplerin oluşumuyla birlikte mezhep imamlarının ve onları izleyen âlimlerin hayatlarını konu edinen tabakat kitapları kaleme alınmıştır. Esasen bu alandaki eserler, başlangıçta mezhep imamının

da benzer bir etki olmalıdır. Ne var ki Sezgin, şuarâ tabakatlarının aslının kabile divanlarına, eyyâm, ahbâr, ensâb ve mesâlib kitaplarına dayandığını düşünmektedir. Bk. *Târihu't-türâs*, II/1, s. 148.

36 Rosenthal, *İlmü't-târih*, s. 134, 135.

37 Bk. Makdisi, "Tabakat-Biyografi", s. 359-60.

38 Bk. Abdülhamit Birışık, "Tabakât", *DİA*, XXXIX, 290.

menâkıbını nakletme anlayışına dayansa da,³⁹ zamanla mezhep mensubu âlimlere ait biyografilerin ele alındığı eserlere dönüşmüştür.⁴⁰ Nitekim Heysem b. Adî'nin *Tabakâtü'l-fukahâ' ve'l-muhaddisîn* adlı eserinden sonra, Ebû Bekir el-Hallâl'in (ö. 311/923) *Tabakâtü ashâbi İbn Hanbel* adındaki eserinde, ehl-i hadîs çizgisindeki fıkıh ve hadîs âlimlerini ele aldığı görülmektedir. Benzer bir çalışma İbn Ebû Düleym el-Endelüsî (ö. 351/962) tarafından İmam Mâlik ve ondan rivayette bulunanlar hakkında yazılmıştır. Bunları Ebü't-Tayyib et-Taberî'nin (ö. 450/1058) *Ravzatü'l-müntehâ fî mevlidi'l-İmâmiş-Şâfiî* adlı eseri takip etmiştir. *Muhtasar fî mevlidiş-Şâfiî*⁴¹ adıyla da bilinen bu eserin sonunda, Şâfiî fakihlerine ait biyografilere de yer verilmiştir.⁴² Geç bir dönemde İbn Ebü'l-Vefâ (ö. 775/1373) *Tabakâtü'l-Hanefiyye*'yi telif etmiştir.⁴³ Bunların yanı sıra Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) *Tabakâtü'l-fukahâ'sı* gibi mezhep farkı gözetmeksizin bütün fakihlerin ele alındığı eserler de yazılmıştır.⁴⁴

Fakihlerin yanında kelâmcılara ait tabakatlar da yazılmıştır. Bu sahada ilk eseri kaleme alan kişi, Eş'arî imamlarından İbn Fûrek'tir (ö. 406/1015). Günümüze ulaşmayan bu eserin Eş'arî kelâmcılar yanında diğer mezheplere mensup kelâmcıları da ele aldığı anlaşılmaktadır. Mu'tezile mensuplarına dair tabakatı ilk kez Ebü'l-Hüseyn el-Hayyât'ın (ö. 300/912) kaleme aldığı sanılmakla birlikte, daha çok *Tabakâtü'l-Mu'tezile*⁴⁵ yazarı Kâdî Abdülcebbar (ö. 415/1025) öne çıkmaktadır. Bu eserlerin yanı sıra Şîa gibi fırkalara, lügat ve nahiv âlimlerine tahsis edilmiş eserler de vardır.

Burada özellikle fıkıh ve kelâm mezheplerinin bir ayrışmayı beraberinde getirdiği ve ikinci tür tabakatların bu doğrultuda kaleme alındığı

39 Bu türe örnek olarak, Salih b. Ahmed b. Hanbel'in *Siretü'l-İmâm Ahmed İbn Hanbel* adlı eseri (nşr. Fuâd Abdülmün'im, y.y.: Dârü'd-da've, 1404) zikredilebilir.

40 Bk. Eyyüp Said Kaya, "Tabakât", *DİA*, XXXIX, 292, 293.

41 Ebü't-Tayyib'e ait bu eseri Makdisi, *Kitâb fî Tabakâtiş-Şâfiyye* adıyla zikretmiştir. Bk. Makdisi, "Tabakat - Biyografi", s. 362, dn. 27, s. 380, dn. 30; krş. İbrahim Hafsi, "Recherches sur le genre 'Tabaqât' dans la littérature arabe II", *Arabica*, 24/1 (1977): 17.

42 Bilal Aybakan, "Taberî, Ebü't-Tayyib", *DİA*, XXXL, 314.

43 Esasen bundan önce Hanefî imamlarının ele alındığı biyografik eserler mevcuttur. Hafsi tarafından işaret edilen Mahmud b. Süleyman el-Kûfî'nin (ö. 300/912) *Tabakâtü'l-Küfiyye fî sâdâti'l-Hanefiyye* adlı eseri bunun bir örneğidir. Bk. "Recherches sur le genre 'Tabaqât' II", s. 11, 12. Diğer bir eser ise Ebû Abdullah es-Saymerî el-Hanefî'ye (ö. 436) ait olan *Ahbârü Ebî Hanîfe ve ashâbih* (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1405/1985) adlı çalışmadır ki müellif burada tafsilatlı bir şekilde Ebû Hanîfe'nin hayatı, fıkıhçılığı ve talebelerini; bunların yanı sıra Ebû Yûsuf, Züfer ve Muhammed b. Hasen'in talebelerini ele almıştır.

44 Bk. Makdisi, "Tabakat-Biyografi", s. 367-70, 380, 381.

45 Nşr. Fuâd Seyyid (Tunus: Dârü't-Tünisiyye, 1393/1974); Metin Yurdagur, "Kâdî Abdülcebbar", *DİA*, XXIV, 103.

görülmektedir.⁴⁶ Fakih ve kelâmcıların yanı sıra ehl-i hadîs de –zaman zaman aynı kişi hem muhaddis hem de fakih kategorisine girse de– çoğu zaman kendine has bir çizgi takip etmiştir. Nitekim İbnü'n-Nedîm fıkıh mezheplerinden farklı olarak “Fukahâü ashâbi'l-hadîs ve'l-muhaddisûn” adında bir başlık açmış, meselâ Ahmed b. Hanbel'i bu kategoride ele almıştır.⁴⁷ Dolayısıyla hadisi mezhebin merkezine almak da, ahkâm bakımından söz gelimi ehl-i re'y olarak görülen Hanefîler'den, yine selef akidesini benimsemek bakımından da Mu'tezile, Eş'ariyye gibi itikadî mezheplerden bir farklılığa yol açmıştır. Nitekim İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), Nevevî (ö. 676/1277) ve Zehebî (ö. 748/1347) gibi Şâfiî mezhebine mensup hadis âlimleri itikadî konularda selefî görüşünü benimsemiş ve kelâmcılara çeşitli eleştiriler yöneltmişlerdir.⁴⁸

Bu alanlardaki gelişmelere paralel olarak tefsirde rivayetin yanı sıra dirayete dayalı yorum yöntemi gelişse de, tefsir böyle bir ayrışmaya yol açmamıştır. Bir başka ifadeyle tefsir, hadis, fıkıh ve kelâmı olduğunun aksine, bir mezhepleşmeyi beraberinde getirmemiştir. Kur'an'ı tefsir edenler muhaddis, fakih, mütekellim, mutasavvıf, dilci gibi kimliklere göre tanımlanmış ve bu kategorilere yerleştirilmişlerdir. Ancak görünen o ki, en çok da fakih ve mütekellim kimlikleriyle tanınmışlardır. Bu, esas itibarıyla bir ilmin ilim olarak tanımlanması ve fıkıh ve kelâmın İslâm toplumundaki konumu ve baskın karakteriyle alakalıdır.⁴⁹ Zira fıkıh ve kelâm İslâm toplumunun amelî, hukukî, itikadî ve fikrî/felsefî ihtiyaçlarına cevap veren, ayrıca âlim sıfatını üzerinde taşıyan bir kimsenin zorunlu olarak ilgilendiği alanlardır.⁵⁰

Özetle müfessir tabakatlarının muhtemel gecikme sebepleri arasında, öncelikle erken dönem müfessirlerinin muhaddis tabakaları ya da genel tabakat kitapları içinde yer almaları; ikinci olarak da tefsirin gelişim döneminde müfessirlerin fikhî ve itikadî mezheplerine göre farklı tabakat kitaplarında ele alınmaları gösterilebilir.

46 Humpreys, *İslâm Tarih Metodolojisi*, s. 235.

47 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 277, 281.

48 Bk. Tâceddin es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, nşr. Mahmûd M. et-Tanâhî (Cize: Hecr li't-tibâa ve'n-neşr, 1413), I, 857; VIII, 395; IX, 103.

49 Nitekim Fârâbî, ilimleri tasnif ettiği eserinde, İslâmî ilimler içinden fıkıh ve kelâmı ilimler tasnifine dahil etmiştir. Bk. *İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Arslan (Ankara: Divan, 2011), s. 106, 107.

50 Bu iki ilmin İslâm toplumundaki fonksiyonu için bk. Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, çevirenin önsözü, s. 37, 38; krş. Mehmet Paçacı, “Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?”, *İslâmîyât*, 6/4 (2003): 87, 88, 92, 93; “Klasik Tefsir Neydi?”, *İslâmî İlimler Dergisi*, 2/1 (2007): 12-14.

4. Muhtelif Tabakat Kitaplarında Müfessirler

İsimleri tefsirle ön plana çıkmış belli başlı âlimlerin hangi tabakat kitaplarında yer aldığını görmek konumuz açısından önem arz etmektedir. Bu bize yukarıda sözünü ettiğimiz, tefsirin diğer disiplinler gibi bir ayrışmaya sebep olmadığı ve müfessirlerin daha çok farklı kimliklerle öne çıktıklarına ilişkin tezimizi vuzuha kavuşturma imkânı sağlayacaktır. Ele alınan müfessirin biyografisi, mümkün mertebe yaşadığı çağa en yakın tabakat müellifine müracaat edilerek ortaya konacaktır.

Kitapları ister elimize ulaşsın ister ulaşmasın, İslâm'ın erken döneminde tefsirle ilgilenen tâbiîn ve tebeu't-tâbiînden pek çok müfessir vardır. Bunların başında İbn Abbas'ın (ö. 67/687) talebeleri Mücâhid (ö. 103/721) ve İkrim'e'nin (ö. 107/726) yanı sıra, Hasan-ı Basrî (ö. 110/729), Süddî (ö. 127/745), Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) gibi müfessirler gelmektedir.⁵¹ Söz konusu müfessirler, içinde buldukları dönemin doğası gereği ya bilginin kaynağı olmuş ya da kendilerinden önceki kuşaklardan bilgi nakletmişlerdir. Bu sebeple onların biyografilerini, yukarıda da değindiğimiz gibi, muhaddis tabakatlara ve genel tabakat kitaplarının hemen hepsinde bulmak mümkündür.⁵²

Bu durumda tefsir, hadis, fıkıh gibi ilimlerde otorite olan Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) biyografisi ve onun hangi tabakatlarda yer aldığına işaretlerle başlamanın isabetli olacağı kanaatindeyiz. Görebildiğimiz kadarıyla Taberî'nin biyografisi, ilk kez Ebû Saîd İbn Yûnus es-Sadeî (ö. 347/958) tarafından kayda geçirilmiştir. Ancak ilginçtir ki, burada onun bir fakih olduğundan söz edilmiş, tefsirciliği hakkında herhangi bir şey söylenmemiştir.⁵³ Sadeî'den sonra Taberî'nin biyografisine İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde rastlanmaktadır. Taberî'yi ve mezhebine tabi olan âlimleri diğer mezhep imamlarının peşi sıra kaydeden İbnü'n-Nedîm, onun, Kur'an ilmi, nahiv, şiir, lügat, fıkıh gibi bütün ilimlerde mâhir olduğunu söylemiş, tabakat literatürünün ruhuna uygun olarak onun hadis dinlediği hocalarını ve kendisinden hadis nakleden talebelerini özellikle belirtmiştir.⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) tarafından da onun çok yönlü ilmî birikimine dikkat çekilmiş, Kur'an hâfızı, kıraat ve meânîde otorite, ahkâmü'l-Kur'an'da fakih,

51 Bk. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, nşr. Ebû Muhammed İbn Âşûr (Beyrut: Dâru ihyâ'it-türâsî'l-Arabî, 1422), I, 75 vd.; Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (Ankara: OTTO Yayınları, 2012), s. 34, 57, dn. 44.

52 Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübra*, nşr. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968), II, 385, 386; V, 466, 467; VII, 156-77, 373; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr* (Haydarâbâd: Dâiretü'l-maârifil-Osmâniyye, t.y.), I, 361; II, 289, 290; VII, 49, 411-12; VIII, 14.

53 Ebû Saîd İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus*, nşr. Abdülfettâh Fethî Abdülfettâh (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1421/2000), II, 195, 196.

54 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 287.

hadis ve senetleri konularında âlim olduğu belirtilmiştir.⁵⁵ Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) *Tabakâtü'l-fukahâ*'sında oldukça özet bir bilgi verilmiş, tarih ve pek çok eserin müellifi olduğu söylenmiştir.⁵⁶ Görüldüğü üzere Taberî'nin İslâmî ilimlerin neredeyse hepsinde yetki sahibi olduğu belirtilmiş, bu sebeple daha sonra kaleme alınacak hemen bütün tabakat kitaplarında biyografisine yer verilmiştir.⁵⁷

İkinci örneğimiz, Hanefî âlimlerinden *Tefsîru Ebi'l-Leys* adlı tefsirin sahibi Ebü'l-Leys es-Semerkindî'dir (ö. 373/983). Hatîb el-Bağdâdî, onun isminden "el-Buhârî" nispesiyle söz etmiş, Bağdat'a geldiğini,⁵⁸ Ebû Hanîfe hakkında gelen bir hikâyenin rivayet zincirinde adının geçtiğini söylemiş,⁵⁹ ancak ilmi ve eserleri hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir. Daha sonra Zehebî, *Tenbihü'l-gâfilîn* ile *el-Fetâvâ* adlı eserlerinden ve bazı mevzu hadislerin ona nispet edildiğinden söz etmiş, fakat tefsirine değinmemiştir.⁶⁰ Onun biyografisine en ayrıntılı şekilde Hanefî tabakatı *el-Cevâhirü'l-mudîyye*'de yer verilmiş, bir tefsiri olduğundan da orada söz edilmiştir.⁶¹

Tefsir tarihinin önemli isimlerinden biri de, Ebû İshak es-Sa'lebî'dir (ö. 427/1035). Onun ismine, öncelikle hocalarından birinin biyografisi bağlamında, *Târîhu Beyhak*'ta rastlamaktayız. Burada dikkat çeken husus, onun "el-Müfessir" lakabıyla anılmasıdır.⁶² Biyografisi ise *İrşâdü'l-erib*'de görülmektedir ki, Yâkût onu şöyle tanıtmıştır: "Müfessirdir, insanların elinde *Sa'lebî Tefsiri* diye dolaşan meşhur kitabın sahibidir." Yâkût, onun müfessir lakabını burada birkaç kez tekrarlamış, meânî, işârât (işârî tefsir), hakikat erbabının (sûfilerin) sözleri, îrap ve kıraat vecihleri gibi benzersiz güzellikler ihtiva eden *Tefsir*'i, *Arâis* ve *Kısas* gibi pek çok telifi olduğunu söylemiş, rivayetleri yönünden

55 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 548.

56 Ebû İshak eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, nşr. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü'r-râidî'l-Arabî, 1970), I, 93.

57 Bk. Yâkût, *İrşâdü'l-erib*, VI, 2441-69. Taberî'nin biyografisini içeren bu bölümün çevirisi için ayrıca bk. Yâkût el-Hamevî, "Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib [et-Taberî]", çev. Fethi Ahmet Polat, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30 (2010): 261-91; İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiyye*, nşr. Muhyiddin Ali Necîb (Beyrut: Dârü'l-beşâir, 1413/1992), I, 106 vd.; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, III, 89; Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lugât* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, t.y.), I, 78; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, nşr. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdir, 1994), IV, 191.

58 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 411.

59 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 487.

60 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*' (Kahire: Dârü'l-hadis, 2006), XII, 333; krş. *Târîhu'l-İslâm*, VIII, 420.

61 Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye* (Karaçi: Mîr Muhammed Kütüphanesi, t.y.), II, 196. Semerkandî hakkında son dönem tabakatlarında yer alan bilgiler için bk. İshak Yazıcı, "Semerkandî, Ebü'l-Leys", *DİA*, XXXI, 473-75.

62 Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Târîh* (Dimaşk: Dâru ikra', 1425), s. 302.

sika olduğunu belirtmeyi de ihmal etmemiştir.⁶³ Nevevî *Tehzîb*'inde ondan sürekli olarak "Müfessir", Zehebî de "Şeyhu'l-müfessir" diye söz etmişlerdir.⁶⁴ Söz konusu tabakat eserlerinin yanı sıra ismi, Sübkî'nin Şâfiî tabakatında geçmektedir. Burada da "Tefsir sahibi, Kur'an ilminde zamanının biricik âlimiydi" şeklinde takdim edilmektedir.⁶⁵ Bir kıraat hocası olması sebebiyle Sa'lebî aynı zamanda kurra tabakalarında da zikredilmiştir.⁶⁶ Görüldüğü üzere Sa'lebî, "Müfessir" lakabıyla şöhret bulmuş olmasına rağmen, Şâfiî kimliği göz ardı edilmemiş bir müfessirdir.

Hicrî V. yüzyıl âlimlerinden tefsir telif eden bir diğer isim, Abdülkerim el-Kuşeyrî'dir (ö. 465/1072). İsmi daha çok tasavvufa dair kaleme aldığı *er-Risâle* adlı eseriyle bilirse de Kuşeyrî, muasır olan birçok kişinin kendisinden hadis ve rivayet hakkını elinde bulundurduğu kitapları okuduğu bir muhaddis, bir Şâfiî fakih, bir Eş'arî kelâmcısıdır. Hakkındaki bu bilgileri ondan pek çok âlim gibi hadis dinleyen Hatîb el-Bağdâdî'den öğrenmekteyiz.⁶⁷ Yâkût, onun Ebû Ali ed-Dekkâk'a (ö. 405/1014) intisap ettiğini, silsilede bulunan sûfileri zikrederek bu yolun tâbiinden Dâvûd et-Tâî'ye uzandığını, fıkhi Ebû Bekir Muhammed b. Bekir et-Tûsî'den (ö. 420/1029), kelâmı İbn Fûrek'ten (ö. 406/1015) aldığını ifade etmektedir. Eserleri arasında, *Letâifü'l-işârât* adlı tefsirini kaydetmektedir.⁶⁸ Erken tarihli bir isimler ve künyeler kitabında onun Eş'arî mütekellimlerinden biri olduğu belirtilmiştir.⁶⁹ Kuşeyrî'nin biyografisi Nişâbur tarihinde de yer almış, burada onun fakih, mütekellim, usûlcü, müfessir, nahiv âlimi, edip ve şair olduğu söylenmiş; "Şeyhu'l-meşâyih" ve "Üstâzü'l-cemâa" gibi sıfatlarla anılmıştır.⁷⁰ Sahip olduğu bu geniş ilmî yelpaze sayesinde, ulemânın övgüsüne mazhar olmuştur. İbn Hallikân (ö. 681/1282), tefsirinin en güzel tefsirlerden biri olduğunu, şeyhi Ebû Ali'nin vefatından sonra Süleimî'ye (ö. 412/1021) intisap ettiğini söylemektedir.⁷¹ Sübkî'nin, Şâfiî olmasının yanı sıra, "Eş'arî mezhebi üzerine mâhir bir kelâmcı" diye nitelediği Kuşeyrî'ye oldukça önem atfettiği anlaşılmaktadır.⁷²

63 Yâkût, *İrşâdü'l-erîb*, II, 507; krş. İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, I, 154; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 79, 80.

64 Nevevî, *Tehzîb*, I, 177; II, 315; IV, 12, 40; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XIII, 145.

65 Sübkî, *Tabakât*, IV, 58.

66 İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye* (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, t.y.), I, 100.

67 Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XII, 366; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, II, 193.

68 Yâkût, *İrşâdü'l-erîb*, IV, 1571.

69 İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl fi ref'i'l-irtiyâb ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif* (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1990), I, 439.

70 İbrâhim b. Muhammed es-Sarîfinî, *el-Müntehab min Kitâbi's-Siyâk*, nşr. Hâlid Haydar (Beyrut: Dârü'l-fikr, 1414/1993), I, 365.

71 İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 206; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, II, 217; *A'lâmü'n-nübelâ'*, XIII, 396.

72 Sübkî, *Tabakât*, V, 157.

Tefsir tarihinde önemli bir yeri olan Zemahşerî'nin (ö. 538/1143) biyografisi ise öncelikle çağdaşı Ebû Tâhir el-İsfahânî (ö. 576/1180) tarafından kaleme alınmıştır. Ebû Tâhir, Zemahşerî'yi, "Çeşitli ilim ve sanatlarda özellikle de nahiv ve lügatte zamanının eşsiz âlimlerinden biriydi" şeklinde takdim etmektedir. Müellif onun pek çok eseri olduğunu söylemekte fakat tefsiri de dahil bu eserlerin isimlerini zikretmemektedir.⁷³ VI. yüzyıl âlimlerinden Kemâleddin el-Enbârî (ö. 577/1181), Arap dilcilerine tahsis ettiği eserinde, onun "iyi bir nahiv âlimi" olduğunu, güzel eserler telif ettiğini, *el-Keşşâf* adında tefsiri olduğunu kaydetmektedir. Fakat tefsirinin niteliğiyle ilgili herhangi bir mâlûmat vermemektedir.⁷⁴ Zemahşerî'yle ilgili daha kapsamlı bilgiler, *İrşâdü'l-erîb'de* Yâkût tarafından verilmektedir: "Tefsir, nahiv, lügat ve edebiyatta öncüydü. Geniş bir ilme, faziletli bir şahsiyete sahipti. Pek çok ilimde yetki sahibiydi. Mu'tezilîydi ve bunu açıkça dile getirirdi."⁷⁵ Zemahşerî, bu eserlerin yanı sıra, amelde Hanefî mezhebine mensup olduğu için, Hanefî tabakatlarında,⁷⁶ dil ve nahiv âlimi olduğu için de nahiv ve dil âlimlerinin ele alındığı tabakatlarda zikredilmiştir.⁷⁷

Aynı dönemin bir başka müfessiri İbn Atıyye el-Endelüsî'dir (ö. 541/1147). Onun ismine öncelikle Endülüslü âlimler üzerine yazılmış bir ricâl kitabında rastlamaktayız. İbn Atıyye burada, "fakih, hâfız ve meşhur muhaddis, edebiyatçı, nahiv âlimi ve belîğ bir şair, hacimli tefsir yazmış bir müellif" olarak takdim edilmektedir.⁷⁸ Daha sonra onun biyografisi, Ebû Ali es-Sadeffî'nin (ö. 514/1120) talebeleri bağlamında zikredilmektedir. Bu eserde de fıkıh, hadis, tefsir, edebiyat gibi ilimlerde yetki sahibi olduğu vurgulanmaktadır.⁷⁹ İbn Atıyye, Sa'lebî'den sonra "el-Müfessir" olarak anılan diğer bir âlimdir.⁸⁰ Kendisi bir Mâlikî fakih ve kadı olduğu için tabakat literatürünün gelişimine uygun olarak ismi Endülüslü kadıları⁸¹ ve Mâlikî mezhebine mensup

73 Ebû Tâhir el-İsfahânî, *el-Vecîz fî zikri'l-mecâz ve'l-mücîz*, nşr. M. Hayr (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1991), s. 135.

74 Kemâleddin el-Enbârî, *Nüzhëtü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ'*, nşr. İbrâhim es-Sâmerrâi (Zerkâ/Ürdün: Mektebetü'l-menâr, 1405/1985), s. 290.

75 Yâkût, *İrşâdü'l-erib*, VI, 2688;

76 Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudıyye*, II, 160, 161.

77 Fîrûzâbâdî, *el-Bülga fî terâcimi eimmeti'n-nahv ve'l-luga*, nşr. Muhammed el-Mısri (Dımaşk: Dâru Sa'düddîn, 1421/2000), s. 190-92.

78 Ahmed b. Yahyâ ed-Dabbî, *Bugyetü'l-mültemis* (Kahire: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1967), s. 389.

79 İbnü'l-Ebbâr, *el-Mu'cem fî ashâbi'l-Kâdi Ebî Ali es-Sadeffî* (Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 2000), s. 263.

80 Bk. Zehebi, *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1419/1998), IV, 45, 61; *A'lâmü'n-nübelâ'*, XX, 133; Safedî, *el-Vâfi*, XVIII, 40.

81 Nübâhî, *Târîhu kudâti'l-Endelüs* (Beyrut: Dârü'l-âfâki'l-cedîde, 1403/1983), s. 109.

âlimleri anlatan eserlerde zikredilmiştir.⁸² Meselâ Burhâneddin İbn Ferhûn (ö. 799/1397), onun tefsirde âlim olduğunu, *el-Vecîz fi't-tefsîr* adında güzel ve orijinal bir tefsir telif ettiğini söylemiştir.⁸³

Bir kısmının biyografilerine ve yer aldıkları tabakat kitaplarına işaret ettiğimiz müfessirler, görüldüğü üzere muhaddis, fakih, mütekellim kimlikleriyle ön plana çıkmaktadır. Onların ayrıca müfessir diye isimlendirilmeleri, tefsir telif etmiş olmalarıyla alâkalıdır. Ancak esas kimliklerini belirleyen husus, onların fıkhi, fıkıh usulünü ve kelâmı hangi mezhep üzerine öğrendikleri ve öğrettikleridir. Yani müfessirler ya Hanefî, Şâfiî veya Mâlikî ya da Mu'tezilî veya Eş'arî'dir. Bir başka ifadeyle tefsir ilmi, klasik dönemde bir mezhepleşmeye yol açmamış, müfessirler İslâmî ilimlerde baskın bir karakteri olan fikhî ve kelâmî mezheplere aidiyetleriyle tanınmışlardır. Dolayısıyla müfessirler, Zemaşerî gibi amelde Hanefî, itikatta Mu'tezilî, İbn Atıyye gibi amelde Mâlikî, ya da Râzî gibi amelde Şâfiî, itikatta Eş'arî olmakla meşhur olmuşlardır. Bu da diğer alanlarda olduğunun aksine, onlar hakkında müstakil biyografi kitapları yazılmasını gerekli kılmamış olmalıdır.

5. Hicrî VIII ve IX. Yüzyıllarda Tabakat Yazıcılığı ve Süyûtî'nin *Tabakâtü'l-müfessirîn*'i

Tabakat yazıcılığı, yukarıda sözünü ettiğimiz erken dönem örneklerini verdikten sonra hem gelişerek hem de çoğalarak devam etmiş, İslâm coğrafyasında var olan hemen bütün ilmî alanlarda devâsâ bir literatür oluşmuştur.⁸⁴ Tabakat literatürünün söz konusu gelişimini bütün detaylarıyla ele almak bu makalenin sınırlarını aşmaktadır. Şu kadarını söylemekle yetinecek olursak, özellikle Memlükler (648-1250/923-1517) döneminde tabakat yazıcılığı altın çağını yaşamıştır.⁸⁵ Bu dönemde birbiri ardından gelen ricâl âlimleri, sahanın en mükemmel eserlerini vermiştir. Burada sadece Mizzî (ö. 742/1341), Zehebî (ö. 748/1348), Sübkî (ö. 771/1370), İbn Kesîr (ö. 774/1373), İbn Hacer (ö. 854/1449), Sehâvî (ö. 902/1497) ve Süyûtî (ö. 911/1505) gibi âlimleri zikretmek yeterlidir.

Mizzî, Dımaşk'ın en büyük dârülhadisi Eşrefiyye Medresesi'nin hocasıdır. Hadisleri rivayet ve dirayet yönünden değerlendirmesindeki ilmî kudretinin yanı sıra, râviler hakkında mükemmel bir bilgiye sahiptir. Bu birikimiyle Mizzî, seleflerinden İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) telif ettiği, fakat temize

82 Burhâneddin İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yâni ulemâi'l-mezheb*, nşr. M. Ahmedî Ebün-Nûr (Kahire: Dârü't-türâs, 1972), II, 57-59.

83 İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, II, 57, 58.

84 Bk. Gibb, "Islamic Biographical Literature", s. 57.

85 Bk. Humpreys, *İslâm Tarih Metodolojisi*, s. 235.

çekemediği, Nevevî'nin (ö. 676/1277) ihtisar etmeye girişip tamamlayamadığı *Tabakâtü fukahâiŞ-Şâfiyye* adlı eseri ikmal etmiştir. Ancak onun bu sahadaki en kıymetli eseri kuşkusuz, Cemmâilî'nin (ö. 600/1203) *Kütüb-i Sitte* râvileri hakkında kaleme aldığı *el-Kemâl*'i üzerine yazdığı *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâir-ricâl*'dir.⁸⁶

Aynı dönemin diğer bir tarihçi ve ricâl âlimi Zehebî, *Tehzîbü't-Tehzîb* gibi Mizzî'nin eseri üzerine kaleme aldığı çalışmalar başta olmak üzere, *Siyeru a'lâmîn-nübelâ*, *Târîhu'l-İslâm*, *Tezkiretü'l-huffâz*, *el-Muîn fi tabakâti'l-muhaddisîn* ve *Tabakâtü'l-kurrâ* gibi eserleriyle tabakat ve genel tarih yazıcılığında önemli bir dönüm noktası teşkil etmektedir.

Daha çok rivayetlere dayalı bir tefsir telif etmiş olan İbn Kesîr de gerek genel tarih üzerine kaleme aldığı *el-Bidâye ve'n-nihâye*, gerekse Mizzî'nin ve Zehebî'nin tabakat çalışmaları üzerine yazdığı *et-Tekmil* adlı eseriyle biyografi literatürüne katkıda bulunmuştur.

Zehebî'den sonra İbn Hacer, sahanın parlak isimlerinden biri olarak öne çıkmıştır. Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'i üzerine yazdığı *Tehzîbü't-Tehzîb*, *Takribü't-Tehzîb*, Zehebî'nin *Mizanü'l-îtidâl*'i üzerine yazdığı *Lisânü'l-Mizân*'ı İbn Hacer'in eserlerinden ilk akla gelenlerdir.

Bu dönemde ayrıca, fukaha tabakaları alanında da önemli ürünler verilmiştir. Mizzî, İbn Kesîr, Sübkî gibi âlimler Şâfiî fukahası üzerine çalışmalar yapmışlardır. *TabakâtüŞ-Şâfiyyeti'l-kübrâ*'sıyla Sübkî, kuşkusuz bu sahanın en ölümsüz eserini kaleme almıştır.⁸⁷ Bu dönemde fukaha tabakatıyla ilgili dikkat çeken önemli bir eser, Zehebî'nin Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin biyografilerine yer verdiği, *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe ve sâhibeyh* adlı eseridir. Ayrıca bu dönemde Hanefî fakihleri hakkında yazılmış ilk tabakat eserinin ortaya çıktığını görmekteyiz. Daha önce sözünü ettiğimiz İbn Ebû'l-Vefâ diye meşhur Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî'nin (ö. 775/1373) *el-Cevâhirü'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye* adlı eseri Hanefî tabakatındaki boşluğu önemli ölçüde doldurmuştur. Burhâneddin İbn Ferhûn (ö. 799/1397) ise Mâlikî fakihlerini ele aldığı *ed-Dibâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yâni ulamâi'l-mezheb* adlı eserini kaleme almıştır. Sözü edilen eserler bu dönemde sadece hadis ricâline değil, diğer alanlardaki tabakat çalışmalarına da önem verildiğinin açık bir göstergesidir.

86 M. Yaşar Kandemir, "Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman", *DİA*, XXX, 220, 221.

87 Bu eserin en baskın unsurlarından biri, itikatta Eş'arî olan Sübkî'nin Eş'arî-Şâfiî fakihlerin biyografilerine vurgu yapmasıdır. Bu yönüyle eser, bir mütekellim tabakatı gibi de değerlendirilebilecek niteliktedir. Bk. Makdisi, "İslâm Dini Tarihinde Eş'arî ve Eş'arîlik", *İslâm'ın Klasik Çağında Din, Hukuk, Eğitim*, çev. H. Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), s. 51-65.

Sehâvî (ö. 902/1497) ve Süyûtî (ö. 911/1505) gibi âlimlerin yaşadığı hicrî IX. yüzyıl, tabakat yazıcılığında bir diğer önemli halkayı teşkil etmektedir. İbn Hacer'in yaşadığı Mısır'da yetişen bu âlimler gerek tabakat yazıcılığı geleneğini devam ettirmeleri, gerekse kendi dönemlerindeki ulemânın biyografilerini kayıt altına almaları yönüyle ciddi çalışmalar yapmışlardır. Sehâvî'nin *ed-Dav'ül-lâmi'i* ve *et-Tuhfetü'l-latîfe'si*, Süyûtî'nin *Bugyetü'l-vuât*, *Tabakâtü'l-huffâz* ve *Nazmü'l-ikyân*'ı burada öncelikle zikredilebilecek eserler arasındadır.

İşte böyle bir iklimde *Tefsîrül-Celâleyn*, *ed-Dürrül-mensûr* gibi sonraki ulemânın çokça değer verdiği tefsirler yazan, başta *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân* olmak üzere Kur'an ilimlerine dair pek çok eser kaleme alan Süyûtî,⁸⁸ müfessir tabakatındaki boşluğu farketmiştir. Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* adını verdiği ilk müfessir tabakatını kaleme almış ve eserini şöyle takdim etmiştir: "Bu mecmua müfessir tabakaları hakkındadır. Zira muhaddisler, fakihler, nahiv âlimleri ve diğerlerinin tabakatına dair müstakil eserler bulunmasına rağmen müfessirler hakkında böyle bir eser yazılmamıştır."⁸⁹ Böylelikle İslâmî ilimlerin velûd bir döneminde,⁹⁰ müfessir tabakatına olan ihtiyaç farkedilmiş ve ilk adım Süyûtî tarafından atılmış olmaktadır.

İslâmî ilimlerin bu velûd dönemini, müfessir tabakatlarının ortaya çıkışını hazırlayan birinci etken olarak görebiliriz. İkinci bir etkenin de tefsir ilminin gelişimiyle alâkalı olduğu kanaatindeyiz. Hicrî VIII ve IX. yüzyıllar, tefsir ilminin de olgunluk çağıdır ve Ebû Hayyân'ın (ö. 745/1344) *el-Bahrül-muhîr*'i gibi tefsirler bu olgunluğun bir işareti olarak okunabilecek niteliktedir. Bu dönemde, Kur'an ilimleri ve tefsir usûlüyle ilgili de kayda değer telifler ortaya konmuştur. İbn Teymiyye (ö. 728/1327) tefsir usûlüne dair neredeyse daha önce benzeri bulunmayan *Mukaddime fi usûli't-tefsîr* isimli bir risâle kaleme almıştır. Kur'an ilimlerine dair, Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) mufassal eseri *el-Burhân*, Bulkînî'nin (ö. 824/1421) *Mevâkıu'l-ulûm*'u ve Kâfiyecî'nin (ö. 879/1474) *et-Teysîr*'i bu dönemde telif edilmiştir. Süyûtî hem bu eserler üzerine çeşitli çalışmalar yapmış⁹¹ hem de diğer eserlerinde bunlardan çokça istifade etmiştir.⁹²

88 Kur'an ilimlerine dair eserleri için bk. M. Suat Mertoğlu, "Süyûtî", *DİA*, XXXVIII, 198-201.

89 Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, nşr. Ali M. Ömer (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396/1976), s. 21.

90 Bk. İbn Haldûn, *Mukaddime: Divânü'l-mübtede' ve'l-haber fi târihi'l-Arab ve'l-Berber*, nşr. Halîl Şehhâte (Beyrut: Dârü'l-fîkr, 1408/1988), I, 548-51.

91 Bilindiği gibi Süyûtî, öncelikle Abdurrahman b. Ömer el-Bulkînî'nin *Mevâkıu'l-ulûm*'unu esas alarak *et-Tahbîr fi ulûmi't-tefsîr*'i ve Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ını esas alarak *el-İtkân*'ı telif etmiştir.

92 Süyûtî'nin, hocası Kâfiyecî ve İbn Teymiyye'ye atıfları için bk. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmmeh, 1974), I, 16; IV, 207.

Bir anlamda Kur'an ilimleri, tefsir kitaplarının çoktan ulaşmış olduğu olgunluk seviyesine, Süyûtî'nin çalışmalarıyla ulaşmıştır. Dolayısıyla müfessirler üzerine bir tabakat kitabı yazma girişimi de böyle bir dönemde başlamıştır.

Yukarıda da örneklerini verdiğimiz gibi, Süyûtî'den önceki muhtelif tabakat kitaplarında müfessirlerin biyografilerine yer verilmiştir. Bunların yanı sıra gerek tefsir mukaddimleri, gerekse Kur'an ilimleri ve tefsir usûlü eserlerinde müfessirler çeşitli tasniflere tabi tutulmuştur. Süyûtî'nin eseri böyle bir zemin üzerinde yükselmiştir ki bu zeminden de kısaca bahsetmek, konumuz açısından faydalı olacaktır.

İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995), *el-Fihrist*'indeki bir bölümü Kur'an'a, Kur'an ilimlerinde telif edilmiş eserlere, kıraat imamlarının ve râvilerinin biyografilerine ayırmıştır.⁹³ Kur'an ilimleri içinde, tefsirlere ve bu bağlamda müfessirlere de yer vermiş; İslâmî ilimlerdeki teamüle uygun olarak bu bölümde daha çok kıraat imamları ve kıraatlerle ilgilenmiş; bununla birlikte kendi dönemine kadar tefsirle ilgilenenlerin isimlerine ve zaman zaman bazı özelliklerine temas ederek tefsir tarihi bakımından önemli bir hizmeti yerine getirmiştir. İbnü'n-Nedîm'in tefsirleri tasnifi, Muhammed b. Ali b. Hüseyin'in (ö. 114/733[?]) *Kitâbü'l-Bâkır*'ı ve bu kitabın râvileriyle başlamakta,⁹⁴ daha sonra kronolojik sırayla İbn Abbas (ö. 68/687, 688) ve Mücâhid (ö. 103/721) gibi ilk müfessirlerin eserleriyle devam etmektedir. İbnü'n-Nedîm burada yirmi beşi "meâni'l-Kur'an" olmak üzere yaklaşık yetmiş beş tefsir ve müfessirden söz etmektedir.⁹⁵

İbnü'n-Nedîm'den bir asır sonra, Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân* adlı tefsirinin "Mukaddime"sinde müfessirlerin çeşitli tabakalara ayrıldığı görülmektedir. Sa'lebî, tefsirini kaleme almaktaki amacını açıklarken, kullandıkları yöntem açısından beş fırkadan ve bunların kabul ve reddedilen yönlerinden söz etmektedir. Sa'lebî ilk olarak "Ehlü'l-bida' ve'l-ehvâ'" olarak isimlendirdiği fırkayı anlatarak bunlara Ebü'l-Kâsım el-Belhî (ö. 319/931), Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916), Ebû Müslim el-İsfahânî (ö. 322/934) ve Ebü'l-Hasan er-Rummânî'yi (ö. 384/994) örnek vermektedir. Söz ettiği isimlere bakıldığında onun bu fırkayla Mu'tezile'yi kastettiği oldukça açıktır.

Sa'lebî ikinci olarak bid'at ehlinin görüşleriyle selef-i sâlihînin görüşlerini sehven birbirine karıştıran Ebû Bekir el-Kaffâl (ö. 365/976) ve Ebû Hâmid el-Mukrî (ö. ?) gibi isimlerden söz etmektedir. Ona göre bunlar büyük fakihler ve değerli âlimler olmakla birlikte, bunların meslekleri tefsir, sanatları tevîl

93 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 41-60.

94 Krş. Mustafa Öz, "Muhammed el-Bâkır", *DİA*, XXX, 507.

95 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 52-54.

ilmi değildir. Zira her ilmin bir erbabı vardır. Sa'lebî, bu görüşüyle tefsirin, fıkıh ve diğer ilimlerden müstakil bir yöntemi ve usûlü olduğuna dikkat çekerek bu alanda ihtisası olmayan kimselerin teliflerinin hatadan uzak kalamayacağını belirtmiş olmaktadır.

Sa'lebî'nin tasnifinde üçüncü fırka, herhangi bir dirayet veya tenkit olmaksızın sırf rivayete dayanan müfessirlerden oluşmaktadır. Ebû Ya'kûb İshak b. İbrâhim el-Hanzelî (ö. 233/848) ve Ebû İshak İbrâhim b. İshak el-Enmâtî (ö. 303/916) tefsirlerini bu yöntemle kaleme almışlardır.

Dördüncü fırka ise rivayetlerden senedi hazfeden –ki ona göre senet ilmin direğidir– ele geçirdikleri kitap ve defterlerde ne buldularsa, sahih veya zayıf olduğuna bakmaksızın kitaplarına alan müfessirlerdir. Sa'lebî, kıraati ve ilmi küçüklerin büyüklerden aldığı bir sünnet olarak gördüğünü ifade ederek bu yöntemi kabul etmemektedir. Dördüncü fırka, bu ilmin üstatları olan müfessirlerden oluşmakla birlikte, onların eserleri de uzunlukları ve yöntem çeşitlilikleri gibi illetlerle mâlûldür. Ebû Ca'fer et-Taberî (ö. 310/923) ve Sa'lebî'nin hocalarından Ebû Muhammed Abdullah b. Hâmid el-İsfahânî (ö. 389/999) bu yöntemi kullanan müfessirlerdir.

Sa'lebî'nin yer verdiği beşinci ve son fırka ise kitaplarını ahkâm, helâl ve haramın açıklaması, kapalı ve müşkül âyetlerin çözümü, dalâlet ve şüphe ehline reddiye dışındaki diğer konulardan tecrit eden müfessirlerden oluşmaktadır. Sa'lebî bunlara örnek olarak da selef âlimlerinden Mücâhid, Kelbî (ö. 146/763) ve Süddî'yi (ö. 127/745) vermektedir.⁹⁶

Sa'lebî, her ne kadar söz konusu fırkaları, kendi tefsirini kaleme almasına bir gerekçe olarak tasnif etse de, görebildiğimiz kadarıyla, onun bu teşebbüsü müfessirleri ilk kez tabakalara ayırması bakımından önem taşımaktadır.

İbnü'n-Nedîm ve Sa'lebî'nin ardından Zerkeşî, veciz bir üslûpla, Hz. Peygamber ve sahâbî tefsirinden, sahâbenin ve tâbiînin önde gelen müfessirlerinden söz etmiş, sahâbe ve tâbiînin görüşlerini toplayan müfessir tabakasına dair uzun bir liste vermiştir. Onların dağınık haldeki tefsirlerini toplayan Taberî, İbn Ebû Hâtim (ö. 327 /938), Ebû Ca'fer en-Nehhâs (ö. 338/950) ve Ebû Bekir en-Nakkâş (ö. 351/962) gibi müfessirleri ise bir diğer tabaka olarak zikretmiştir. Son olarak da İbn Atıyye gibi onları takip eden kuşağa değinmiş; hepsinin çok kıymetli çalışmalar vücuda getirdiklerini ifade etmiştir.⁹⁷

⁹⁶ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, I, 74.

⁹⁷ Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru ihyâ'îl-kütübî'l-Arabiyye, 1376/1957), II, 159.

Süyûtî, muhtemelen *Tabakât*'ından önce kaleme aldığı *el-İtkân*'ın "Tabakâtü'l-müfessirîn" bölümünde,⁹⁸ kendinden önceki eserlerdeki bu tasniflerin çerçevesini biraz daha genişletmiş,⁹⁹ sonra da aynı isimle söz konusu eserini kaleme almıştır.¹⁰⁰ *Tabakâtü'l-müfessirîn* adlı eserinin "Mukaddime"si incelendiğinde, Süyûtî'nin müfessirleri dört tabakada ele aldığı görülür. İlk tabakayı sahâbe, ikinci tabakayı muhaddis müfessirler teşkil etmektedir. Üçüncü tabaka Ehl-i sünnet olan diğer müfessirlerden, dördüncü tabaka ise Mu'tezile ve Şîa gibi bid'at ehli müfessirlerden oluşmaktadır. Süyûtî dördüncü tabakada sadece Cübbâi, Rummâni ve Zemahşerî gibi belli başlı kişilere yer vermektedir.¹⁰¹

Süyûtî'nin bu tabakalarla ilgili açıklamaları oldukça dikkat çekicidir. Ona göre ilk iki tabakanın biyografileri, fukaha tabakatında nakledilmektedir. Bunlar "müfessir" olarak isimlendirilmeye daha lâyıktır, çünkü tefsirleri nakle dayanmaktadır. Üçüncü tabakadakiler ise "müevvile" olarak isimlendirilmelidir; çünkü bunlar tefsirlerini genelde "tevil" diye isimlendirmişlerdir.¹⁰²

Süyûtî'nin ilk iki tabakanın, fukaha tabakatlarında yer aldığını söylemesi, muhaddis ve fukahanın birbirine tedahül etmesi, bir başka ifadeyle aynı şahsın hem muhaddis hem de fakih olarak görülmesiyle ilgili olmalıdır. Zira ilk dönem müfessirlerinin çoğu fukaha tabakatından ziyade, muhaddis tabakatında yer almaktadır. Fukaha tabakatında yer alan müfessirler, daha çok Süyûtî'nin üçüncü tabakaya dahil ettiği müfessirlerdir. Dördüncü tabakadaki müfessirler ise Mu'tezile gibi fırkaları konu edinen tabakatlarda ele alınmıştır.

Süyûtî bu tabakalardan ilk ikisine mensup müfessirleri eserine almamıştır. Kendisinin de belirttiği gibi, bu müfessirlerin tefsirleri nakle dayanmaktadır.¹⁰³ Muhtemelen tabakat kitaplarında haklarında bolca bilgi bulunduğu için, Süyûtî bunlara yer verme gereği duymamıştır. Çalışmasını tevil ehli dediği Taberî gibi müfessirlerin dönemiyle başlatmıştır.

Süyûtî bu eserde alfabetik sıraya göre, 136 müfessiri tanıtmaktadır. Esasen söz konusu sayı, diğer tabakat literatürüne nispetle sınırlı denilebilecek bir rakamdır. Bu durum muhtemelen eserin alanında ilk olmasıyla ilgilidir.

98 Krş. Mertoğlu, "Süyûtî", s. 199.

99 Süyûtî, *el-İtkân*, IV, 233-44.

100 Süyûtî'nin eserini tamamlamadığı ve Dâvûdî'nin onu ikmal ettiği ifade edilmektedir. Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1107; Mertoğlu, "Süyûtî", s. 198-201. Bu durumda Süyûtî'nin eserinin son şekli Dâvûdî tarafından verilmiş olmalıdır.

101 Süyûtî'nin tasnifinin değerlendirmesi için bk. İsmail Çalışkan, "Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliği: Eleştiriler-Gerekçeler-Teklifler", *Tefsir Eğitim ve Öğretiminin Problemleri Sempozyumu* (Bursa: KURAV Yayınları, 2007), s. 104.

102 Süyûtî, *Tabakât*, s. 21.

103 Süyûtî, *Tabakât*, s. 21.

Eser, muhtasar bir yapıya sahip olup müfessirlerin doğum yerleri, seyahat ettikleri bölgeler, hocaları, hangi ilimlerde söz sahibi oldukları, mezhep ve meşrepleri, rivayetlerini kimlerden aldıkları, kısaca haklarında söylenen sözler, eserleri ve vefat yılları gibi bir dizi bilgiyi içermektedir. Taberî, Zemaşerî, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) gibi, Süyûtî'nin "ehadü'l-a'lâm", "ehadü'l-eimme" tabirlerini kullandığı önde gelen müfessirlerin biyografileri tabiatıyla daha kapsamlı ele alınmaktadır. Sonuç olarak Süyûtî, herhangi bir mezhep farkı gözetmeksizin tefsirle iştiğal eden âlimleri kitabında toplamış ve bu alanda yeni bir çığır açmıştır.

6. Süyûtî Sonrası Müfessir Tabakatı Literatürü

Süyûtî'den sonra müfessir tabakatı yazıcılığı, talebesi Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî (ö. 945/1539) tarafından sürdürülmüştür. Dâvûdî, aynı adla daha kapsamlı bir eser kaleme almış, alfabetik sırayla 704 müfessire yer vermiştir.¹⁰⁴ Dâvûdî, bir "Takdim" yazarak eserinin hususiyetlerini açıklamamış olsa da, Süyûtî'nin ele almadığı müfessirleri eserine dahil etmiş ve daha kapsamlı bir tabakat ortaya çıkarmıştır.

Dâvûdî selef müfessirlerinin yanı sıra, Mu'tezile, Şîa gibi fırkalara mensup müfessirlere Süyûtî'den daha çok yer vermiştir. Söz gelimi Zemaşerî'nin yanında Ebû Bekir el-Esam (ö. 200/816) ve Kâdî Abdülcebbâr'ı (ö. 415/1025),¹⁰⁵ Ebû Ca'fer et-Tüsî'nin (ö. 460/1068) yanında Müntecebüddin el-Kummî'yi (ö. 290/903)¹⁰⁶ de tanıtmıştır. Aynı zamanda Süyûtî'nin kitabında bulunmayan, filolojik tefsir sahipleri Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822) ve Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (ö. 209/824) gibi müfessirler,¹⁰⁷ kendisine yakın dönemin müfessirleri Beyzâvî (ö. 691/1292), Takıyyüddin İbn Teymiyye (ö. 728/1327), Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) ve İbn Kesîr (ö. 774/1373)¹⁰⁸ gibi isimler de bu tabakatta yer almaktadır.

Dâvûdî, biyografisini işlediği müfessirin adını, nisbesini, künyesini, doğum yeri ve yılını ve hayatını kısaca zikrettikten sonra, rivayet aldığı ve rivayette bulunduğu şahısları, amelde ve itikattaki mezhebini, nahiv, kıraat gibi ilimlerdeki mesleğini, ilmî mevkiini ve eserlerini ele almıştır. Dâvûdî'nin kendinden önce telif edilen genel niteliğe sahip tabakat eserleri ve şehir tarihleri yanında, diğer disiplinlere ait biyografik kitaplara da müracaat ettiği ve bizzat

¹⁰⁴ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, t.y.).

¹⁰⁵ Dâvûdî, *Tabakât*, I, 262, 263, 274, 275; II, 314-17.

¹⁰⁶ Dâvûdî, *Tabakât*, I, 122, 130-32.

¹⁰⁷ Dâvûdî, *Tabakât*, II, 238, 239, 367, 368.

¹⁰⁸ Dâvûdî, *Tabakât*, I, 46-50, 111-13, 248, 249; II, 608, 609.

aldığı kaynağı zikrederek iktibasta bulunduğu görülmektedir.¹⁰⁹ Meselâ adı geçen Ebû Bekir el-Esam hakkında, Kâdî Abdülcebâr'ın *Tabakâtü'l-Mu'tezile* adlı eserine müracaat etmiştir.¹¹⁰ Kendi dönemine yakın müfessirlerin biyografilerinde ise çoğunlukla Zehebî'nin muhtelif eserlerinden yararlanmıştı. İbn Teymiyye'nin biyografisi bunun güzel bir örneğini oluşturmaktadır.¹¹¹ Sonuç olarak gerek kendisinden önceki tabakat yazarlarının, gerekse hocası Süyûtî'nin tecrübesinden çokça istifade eden Dâvûdî, bu sahadaki boşluğu dolduracak kayda değer bir eser ortaya koymuştur.¹¹²

Bu alanda eser kaleme alan bir başka isim, Ahmed b. Muhammed Edirnevîdir (ö. 1095/1684).¹¹³ Edirnevî, eserini takdim ederken sahâbe, tâbiîn ve diğer önde gelen müfessirlerin dönemlerine göre tertip edilmiş tabakalarını ele aldığı; müfessirlere muhaddis, fakih ve nahiv âlimlerine gösterilen özenin gösterilmediğini söyleyerek başlamaktadır. Ardından da eserini telif ederken yararlandığı kaynakları belirtmektedir. Kaynaklarına bakıldığında onun, önceki tabakat yazarlarınca başvurulmuş eserlerin yanında, Hanefî tabakatlarından Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî'nin (ö. 990/1582) *el-Ketâib*'i, Taşkoprizâde'nin (ö. 968/1561) *Mevzûâtü'l-ulûm*'u, Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-zunûn*'u gibi eserlerden istifade ettiği görülmektedir. Ancak kaynaklarla ilgili dikkat çeken bir husus, Edirnevî'nin Beyzâvî'ye (ö. 691/1292) nispetle *Muhtasarü Tabakâti'l-müfessirîn* adında bir eser zikretmesi,

109 Kaynakların bir kısmı için bk. Dâvûdî, *Tabakât*, yayıncının girişi.

110 Dâvûdî, *Tabakât*, I, 274.

111 Dâvûdî, *Tabakât*, I, 46-50.

112 Krş. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1107. Kâtib Çelebi, burada Sun'ullah Kûze el-Kinânî'ye (ö. 980/1572) ait bir *Tabakâtü'l-müfessirîn*'den bahsetmekte ise de eserin mevcudiyetine dair herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır. Bağdatlı İsmail Paşa, müellifin ismini Ebû Saîd b. Şeyh Sun'ullah Kûze el-Kirânî olarak –ki buranın Tebriz'de bir belde olduğunu ifade eder– kaydetmekte ve 980'de İstanbul'da vefat ettiğini söylemektedir. Bk. *Hediyyetü'l-ârifîn*, nşr. Kilisli Muallim Rifat – İbnülemin Mahmud Kemal (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1951), I, 393; Ö. Rıza Kehhâle, müellifin ismini Sun'ullah Kûze Kinâkî, Ebû Saîd şeklinde kaydedip onu müfessir ve ricâl âlimi olarak takdim etmektedir. Bk. *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, t.y.), V, 25.

113 Ahmed b. Muhammed Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, nşr. Süleyman b. Sâlih el-Hizzî (Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1417/1997). Müellifle ilgili, muhakkikin verdiği isim ve ölüm tarihlerinden başka herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır. Büyük ihtimalle hicri XII. asır Osmanlı âlimlerinden biri olan bu şahsın ismini, muhakkik, "Ednevî" şeklinde kaydetse de, doğrusu "Edirnevî" olmalıdır. *Hediyyetü'l-ârifîn* ve *el-A'lâm* gibi eserlerde Edirnevî nisbeli âlimler varsa da bunlar vefat tarihleri ve isimleri itibariyle söz konusu şahsa uymamaktadır. Krş. Mesut Okumuş, "Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve 'Tefsir Tarihi' Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri", *Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Sempozyumu*, haz. Tahsin Özcan v.dğr. (İstanbul: İÜ İlahiyat Fakültesi, 2010), s. 430; Mustafa Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*, ed. Bilal Gökör v.dğr. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2011), s. 156.

Süyûtî'nin tabakatından ise söz etmemesidir. Gerek Süyûtî'nin mukaddimesi üzerine kendi çalışmasının muhtevasını ve kullandığı kaynakları belirtir nitelikteki kimi eklemeleri, gerekse bazı müfessirlere ait biyografileri Süyûtî'nin tabakatından aynen nakletmesi,¹¹⁴ Edirnevî'nin bu esere sahip olduğunu göstermektedir. Süyûtî bu alanda ilk kez kendisinin eser verdiğini bizzat ifade ettiğine göre, Edirnevî'nin sahip olduğu nüsha, yanlışlıkla Beyzâvî'ye nispet edilmiş olmalıdır.

Edirnevî'nin tabakatının en dikkat çekici yönü, yukarıda sözünü ettiğimiz gibi, iki tabakattan farklı olarak tertibinde alfabetik sıranın değil, kronolojinin esas alınmış olmasıdır. Bir başka ifadeyle eserde müfessirlerin biyografileri tabaka tabaka ele alınmakta, her tabaka bir asırlık zaman diliminden oluşmakta; böylelikle müellifin dönemine kadar toplam on bir tabaka ortaya çıkmaktadır. İlk tabaka, sahâbî müfessirlere ayrılmıştır. Abdullah b. Abbas'la başlayan bu bölüm, on sahâbînin biyografisini içermektedir. Müellif daha sonra hicrî II. yüzyılda vefat edenlerden başlamak suretiyle XI. yüzyılda vefat edenlere kadar on tabakayı işlemektedir. Müellifin, biyografisine yer verdiği en son müfessir Ahmed b. Muhammed el-Hafâcî (ö. 1069/1659) olup vefatını 1070 dolayları diye kaydetmiştir. Ayrıca müellif, iki ayrı bölümde, doğum ve ölüm tarihleri tabakat ve tarih kitaplarında bulunmayan müfessirler ile tefsir ilimlerine dair eser kaleme alan bazı âlimlerin biyografilerini kaydetmekte, böylelikle toplam 638 müfessirin hayatına yer vermektedir.¹¹⁵

Edirnevî'nin tabakatını diğerlerinden ayıran diğer bir nokta, eserde Anadolu'da yaşayan müfessirlerin biyografilerine yer verilmiş olmasıdır. Bunlara, Dâvûdî'nin yer vermediği Molla Fenârî (ö. 834/1431),¹¹⁶ Muhyiddin Kâfiyeci (ö. 879/1474),¹¹⁷ Nîmetullâh Nahcuvânî (ö. 902/1497)¹¹⁸ ve Kemalpaşazâde (ö. 940/1534)¹¹⁹ gibi âlimler örnek verilebilir. Esasen eserin tefsir tarihi açısından en önemli yönü, Dâvûdî'nin vefat yılı olan 945'ten 1070'e kadar, bir asırdan daha fazla bir zamanı ele alması ve bu süreçte tefsirle ilgilenen âlimlerin biyografilerini tespit etmesidir. Meselâ müellif, bu dönemde İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinde yaşamış müfessirlerin yanı sıra, Ahmed b. Mahmûd el-Karamanî (ö. 971/1564)¹²⁰ ve Ebüssuûd Efendi

¹¹⁴ Zemahşerî'nin biyografisi için krş. Süyûtî, *Tabakât*, s. 120; Edirnevî, *Tabakât*, s. 172, 173.

¹¹⁵ Eserin Muammer Erbaş ve Mustafa Özel tarafından yapılan tahkikli neşrinde ise bu sayının 644 olduğu ifade edilmektedir. Bk. Ahmed b. Muhammed Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, nşr. Muammer Erbaş – Mustafa Özel (İzmir: Birleşik Matbaacılık, 2005).

¹¹⁶ Edirnevî, *Tabakât*, s. 317.

¹¹⁷ Edirnevî, *Tabakât*, s. 343.

¹¹⁸ Edirnevî, *Tabakât*, s. 360.

¹¹⁹ Edirnevî, *Tabakât*, s. 373.

¹²⁰ Edirnevî, *Tabakât*, s. 393.

(ö. 982/1574)¹²¹ gibi tefsir sahiplerinin biyografilerini kayıt altına almıştır. Özellikle X ve XI. yüzyılları kapsayan tabakalarda, tefsire dair eserleri bulunan Osmanlı müelliflerine fazlaca rastlanmaktadır.

Müellif bu eserinde sadece tefsir sahiplerini değil, aynı zamanda tefsirler üzerine çalışma yapan müellifleri de zikretmektedir. Meselâ Beyzâvî tefsirinin hadislerinin tahririni yapan Muhammed Abdürraûf el-Münâvî (ö. 1031/1622)¹²² bu âlimlerden biridir. Edirnevî'nin eseri aynı zamanda tefsir ve Kur'an ilimleriyle uğraşan müellifler için müstakil bir bölüm açması yönüyle de farklılık taşımaktadır.

Kitabın yüzyıllara göre tasnif edilmesi, herhangi bir müfessirin adını ararken bazı zorlukları beraberinde getirirse de, hangi dönemde hangi müfessirin yaşadığını, tefsir tarihindeki kronolojik sürekliliği görme imkânı sağlaması yönünden önem arz etmektedir. Müfessir tabakatı yazıcılığında bu yöntemin ilk kez uygulanmış olması bakımından eser önemli bir kıymeti haizdir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde müfessir tabakatı yazıcılığına ilgi duyulduğu anlaşılmaktadır. Çeşitli sûreler üzerine tefsirleriyle bilinen Giritli Sırrı Paşa (ö. 1895),¹²³ Meryem sûresi tefsirine bir mukaddime yazmış, burada müfessirlerin tabakalarından bahsetmiştir.¹²⁴ Müellif, tefsir ilminin tarifinden sonra, "Tabakâtü'l-müfessirîn" başlığı altında beş tabakadan söz etmiştir. Birinci tabaka sahâbeyi; ikinci tabaka Abdullah b. Abbas, İbn Mes'ûd ve Zeyd b. Eslem'in talebelerini; üçüncü tabaka, tebu't-tâbiîni; dördüncü tabaka İbn Ebû Talha, Taberî gibi müfessirleri; beşinci tabaka da Zeccâc gibi filolojik tefsir sahiplerini içermektedir. Eserde ilk tabakada, on sahâbiden oluşmak üzere, toplam elli dört müfessirden söz edilmektedir. Eserde müfessirler oldukça kısa bir biçimde ele alınmakta, isimler, eserleri ve vefat tarihlerine değinilmektedir. Tahmin edilebileceği gibi bu eserin en önemli kaynağı *Keşfü'z-zunûn*'dur. Türkçe yazılmış ilk müfessir tabakatı olması yönüyle kıymetlidir.

Türkçe kaleme alınmış bir diğer müfessir tabakatı Bergamalı Cevdet Bey'in¹²⁵ *Tefsir Tarihi*'dir.¹²⁶ Eserin son bölümünde müfessirler, "Tabakâtü'l-

121 Edirnevî, *Tabakât*, s. 388, 389.

122 Edirnevî, *Tabakât*, s. 413.

123 Bk. Cemal Kurnaz, "Sırrı Paşa", *DİA*, XXXVII, 127-29.

124 M. Ali Aynî, *Sırr-ı Meryem* adındaki bu eserden bağımsız olarak Sırrı Paşa'nın tefsir mukaddimesini *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn* adıyla yayımlamış, eserin sonuna müellifin hal tercümesini de eklemiştir. Bk. Sırrı Girîdî, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn* (İstanbul: Matbaa-i Osmâniyye, 1312).

125 Bk. Sâkıb Yıldız, "Bergamalı Cevdet", *DİA*, V, 495; Okumuş, "Cevdet Bey ve 'Tefsir Tarihi'", s. 425-27.

126 Bu eser ilk olarak "Tefsirler-Müfessirler" adı altında *Mahfel* dergisinde neşredilmiş, daha sonra *Tefsir Tarihi* adıyla, Dârülfünûn İlähiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti Neşriyatı arasında

müfessirîn” başlığı altında ve on dört tabakada ele alınmıştır.¹²⁷ Daha çok, ileri gelen müfessirlerin biyografilerinin işlendiği eserde toplam 105 kadar müfessir bulunmaktadır.¹²⁸ Müellif eserinde alfabetik sırayı değil, Edirnevî gibi kronolojiyi esas almış, dolayısıyla Edirnevî'nin vefatından sonra yaşayan müellifleri de kitabına dahil etmiştir. Meselâ 12, 13 ve 14. tabakalarda, Şah Velîyullah ed-Dihlevî (ö. 1112/1714), İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1724), Konevî İsmail Efendi (ö. 1195/1780), Şevkânî (ö. 1255/1839), Âlûsî (ö. 1270/1853) ve Muhammed Abduh (ö. 1905) gibi müfessirlerin biyografilerine yer vermiştir.¹²⁹

Edirnevî'nin tabakatı gibi Cevdet Bey'in eserinde de İslâm coğrafyasının diğer müellifleri ile birlikte Osmanlı müfessirleri ve tefsire dair eser sahipleri aynı kronolojik bütünlük içinde bir arada verilmiştir. Eserde ele alınan müfessirlerin ilmî dirayetleri tahlil, tenkit ve mukayese yoluyla değerlendirmeye tabi tutulmuştur.¹³⁰ Kitabın diğer bir özelliği de dergide makaleler halinde yayımlandığı için olmalı,¹³¹ edebî bir üsluba sahip olmasıdır.¹³²

7. Çağdaş Dönem: Müfessir Tabakatı Yazıcılığında Kırılma

Oryantalistlerin Kur'an'a yönelik en ciddi ithamlarından biri, Kur'an'ın, Müslümanlarca kabul edildiği gibi korunmuş bir kitap olmadığı iddiasıdır. Özellikle Kur'an kıraatlerindeki farklılık, şâz kıraatler, söz konusu iddiayı destekleyici zayıf rivayetler, Şîa gibi fırkaların mezhepsel taassuba dayalı söylemleri, bu iddianın en önemli dayanaklarını oluşturmaktadır. Alman şarkiyatçı Theodor Nöldeke'in Kur'an tarihi üzerine yazdığı *Geschichte des Qurâns*¹³³

kitap olarak basılmıştır (İstanbul: Ahmed Kâmil Matbaası, 1927). Eserin başında müellifle ilgili, “Dârülfünûnün sâbık tefsir müderrisi Cevdet Bey merhum” kaydı vardır.

127 Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: Ahmed Kâmil Matbaası, 1927), s. 77-151.

128 Bk. Okumuş, “Cevdet Bey ve ‘Tefsir Tarihi’”, s. 428.

129 Bk. Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, s. 145-51. Eserin 1927 baskısında “12. Tabaka” başlığından sonra “14. Tabaka” gelmiş, “13. Tabaka” başlığı düşmüştür. Eserin kronolojisi dikkate alındığında, Şevkânî'nin yer aldığı 1200'lü yıllar, 13. tabaka olmalıdır. Eserin Latinize edilmesi ve sadeleştirilmesi sırasında bu durum dikkatten kaçmış ve son tabaka “13. Tabaka” olarak verilmiştir. Bk. Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, haz. Mustafa Özel (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2002), s. 165. Halbuki müellif, eserinin başında müfessirleri on dört tabakaya ayıracağını açıkça ifade etmiştir (s. 77).

130 Beyzâvî'nin biyografisi bunun güzel bir örneğini oluşturur. Müellif burada, Beyzâvî'yi edebî bir üslupla anlattığı gibi, modern dönemde ona Sıddık Bahadır Han tarafından yöneltilen eleştirilere de cevap vermiştir. Bk. Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, s. 113-15; Cevdet Bey'in tenkide dayalı yöntemi, söz konusu Sıddık Bahadır Han'ın biyografisinde çok daha dikkat çekicidir (bk. s. 150; krş. Okumuş, “Cevdet Bey ve ‘Tefsir Tarihi’”, s. 429).

131 Bk. Yıldız, “Bergamalı Cevdet”, s. 495.

132 Krş. Okumuş, “Cevdet Bey ve ‘Tefsir Tarihi’”, s. 428.

133 Göttingen: Verlag der Dieterichschen Buchhandlung, 1860.

adlı eserinden sonra bu iddia çok daha güçlü argümanlarla Ignaz Goldziher (ö. 1921) tarafından dillendirilmiştir.

Goldziher, diğer İslâmî ilimlerdeki çalışmaları yanında, tefsir tarihine dair yazdığı *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*¹³⁴ adlı eseriyle, gerek Batı gerekse İslâm dünyasının ilgisini çekmiştir. Yazar bu eserinde, öncelikle Kur'an'ın iddia edildiği gibi tek bir metnin olmadığı ispat amacı gütmüştür.¹³⁵ Ancak o, bununla yetinmemiş, Kur'an'ın üzerinde ittifak edilen bir metni olmadığı gibi, metnin de ittifak edilen yerleşik yorumlarının bulunmadığı, her fırkanın Kur'an metninden kendi mezhepsel öğretileri doğrultusunda yorumlar çıkardığı ve kendi eğilimlerini Kur'an'a tasdik ettirdiği temel felsefesiyle hareket etmiştir.¹³⁶ Bu sebeple Goldziher, kıraatleri ele aldığı "Birinci Bölüm"ün hemen ardından, tefsir tarihini, tefsirdeki ilk merhale, rivayet tefsiri, dirayet tefsiri, tasavvufî-işârî tefsir, mezhebî tefsir, çağdaş tefsir gibi kategorilere ayırmıştır.

Goldziher, bütün birikimini ve yeteneğini kullanarak yukarıdaki savını tahkim etmeye, tefsiri ayrıştırıcı bir ilim gibi yansıtmaya çalışmıştır. Halbuki, makalemizin başında da dile getirdiğimiz gibi, tefsir hiçbir zaman bir mezhepleşmeyi beraberinde getirmemiş, yani tefsir tarihinde Goldziher'in kitabına isim olarak verdiği gibi bir ekolleşme yaşanmamıştır. Bu konuda söylenebilecek en doğru şey, özellikle itikadî mezheplere dair bazı yorumların Kur'an tefsirine yansımış olduğudur. Mamafih Kur'an yorumlarında ittifak edilen noktalar, ihtilâf edilen noktalardan çok daha belirgindir. Ancak Goldziher, ihtilâf noktalarını öne çıkarabileceği en küçük bir malzemeyi bile kullanmak suretiyle oryantalist bakış açısının genel karakteristiğine uygun olarak eserine çizdiği planın içini doldurmaya çabalamıştır.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi Sa'lebî ve Süyûtî, müfessirleri bazı tabakalara ayırmış olsalar da bu tasnifler sadece teorik düzeyde kalmış, tabakat yazımında herhangi bir ayrılığa yol açmamıştır. Nitekim bu sebeple geç bir döneme kadar müfessirlerle ilgili müstakil tabakat kitapları yazma gereği duyulmamıştır. Müfessirleri gerek alfabetik sıraya göre gerekse kronolojik bütünlük içinde ele alan sonraki tabakat yazarları da, hangi eğilime sahip olurlarsa olsunlar, müfessirleri bir bütünlük içinde ele alıp işlemişlerdir. Özellikle Edirnevî'nin yöntemi, İslâm tefsir geleneğinin kronolojik sürekliliği ve yapısal bütünlüğünü ortaya koyması bakımından son derece önemlidir.¹³⁷

¹³⁴ Leiden: Brill, 1920.

¹³⁵ Goldziher, *Richtungen*, s. 2.

¹³⁶ Goldziher, *Richtungen*, s. 1-3.

¹³⁷ Bu tutarlılığı göstermek amacıyla olmalı, Edirnevî, Zemahşerî hakkında Süyûtî ve Dâvûdî'de yer alan "el-Mu'tezilî" kaydını kitabına almamıştır. Krş. Süyûtî, *Tabakât*, s.

Oryantalistlerin, Moğol istilasından sonra İslâmî ilimlerin gerilediği, orijinal herhangi bir eserin ortaya konmadığı ve klasik mirasın farklı kalıplar içinde sürekli tekrar edildiği yönündeki iddiası, tefsir çalışmalarında yeni yöntem arayışlarını beraberinde getirmiştir.¹³⁸ Bu iddiayı oryantalistlerden sonra bazı Müslüman müellifler de kabul etmiş,¹³⁹ meselâ tefsir tarihi çalışmalarıyla yakından tanıdığımız M. Hüseyin ez-Zehebî, tefsirin belli bir aşamadan sonra durağanlaştığı ve orijinal hiçbir çalışmanın ortaya konmadığı düşüncesini dile getirmiştir.¹⁴⁰ Zehebî, orijinalite arayışının etkisiyle olmalı, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* adlı eserini klasik dönem müfessir tabakatı yazıcılığından farklı bir yöntemle kaleme almıştır.

Esasen Zehebî'nin bu yöntemi Goldziher'in söz konusu çalışmasının planına göre inşa edilmiş, Goldziher'deki bazı belirsiz noktalar bu çalışmada daha da derinleştirilmiştir.¹⁴¹ Tefsirler, rivayet-dirayet tefsiri, fırka tefsirleri, sûfî-işârî-felsefî tefsirler gibi ihtilâf noktalarını daha da belirginleştiren bir ayrıştırmaya konu edilmiştir. Meselâ Kur'an'ı anlama yöntemlerini ifade eden rivayet-dirayet ayrımı,¹⁴² Zehebî'nin eserinde, tefsir literatürünü böyle bir taksime tabi tutma biçimine dönüştürülmüş, bazı tefsirler rivayet, bazı tefsirler ise dirayet tefsirleri adı altında ele alınmıştır. Bu yöntem tefsir tarihi boyunca böyle bir taksim var olageldiği gibi bir anlayışa sebep olmuş; meselâ Taberî tefsirinin rivayet tefsiri mi, yoksa dirayet tefsiri mi olduğu yönünde çok da anlamlı olmayan bir dizi tartışmaya yol açmıştır.¹⁴³

120; Dâvûdî, *Tabakât*, II, 314, 315; Edirnevî, *Tabakât*, s. 172. Bu aynı zamanda Osmanlı döneminde Zemahşerî'ye gösterilen ihtimamla da doğrudan alakalı olmalıdır. Bk. M. Fâzıl İbn Âşûr, *Anahatlarıyla Tefsîr Tarihi*, çev. Bahattin Dartma – Ömer Pakiş (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007), s. 81, 82.

138 Bk. Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, s. 155-56 ; W. Montgomery Watt, *Islamic Philosophy and Theology* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1985), s. 133.

139 Bk. Fazlur Rahman, *Islam and Modernity* (Chicago: The University of Chicago Press, 1982), s. 36-38; M. Âbid el-Câbirî, *Fikru İbn Haldûn el-asabiyye ve'd-devle* (Beirut: Merkezü dirâsâtî'l-vahdetî'l-Arabiyye, 2001), s. 19-33.

140 M. Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, t.y.), II, 363.

141 Dücane Cündioğlu, "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: 'Osmanlı Tefsir Mirası' – Bir Histografik Eleştiri Denemesi", *İslâmiyât*, II/4 (1999): 69-72; Çalıskan, "Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliği", s. 105, 106; Okumuş, "Cevdet Bey ve 'Tefsir Tarihi'", s. 431.

142 Bk. İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 553, 556; Zerkeşi, *el-Burhân*, II, 172.

143 Literatürün bu şekilde taksimine (üçüncü sırada işârî tefsiri de dahil ederek) Zürkânî'nin *Menâhilü'l-irfân*'ında rastlanmaktadır. Ancak o, bu taksiminde herhangi bir kaynak zikretmemektedir. Bk. Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, nşr. Ahmed Tu'me Halebî (Beirut: Dârü'l-mâ'rife, 1999), I, 451 vd. Cevdet Bey ve Ömer Nasuhi de İbn Haldûn'un taksimini esas almışlar, onun maksadını doğru anlayıp tefsir literatüründe böyle bir taksim yapmamışlardır. Tefsirdeki bu tür tasniflerin ortaya çıkardığı yanılgılar için bk. Çalıskan,

Müfessir tabakatı yazıcılığı açısından bakıldığında her iki eserdeki bir başka problem, Osmanlı tefsir mirasının yok sayılmasıdır. Bu durum, sadece Osmanlı müfessirleri hakkındaki bilgi eksikliğinden kaynaklanmıyor olsa gerektir. Mesele, anladığımız kadarıyla, Osmanlı'daki ilmî çalışmaları yok sayıp bu dönemde kaleme alınan eserlerin hiçbir özgünlüğü bulunmadığı tasavvuruna dayanmaktadır. Bu da aslında tefsirin kronolojik sürekliliğinin ve yapısal bütünlüğünün ciddi anlamda yara aldığı anlamına gelmektedir.¹⁴⁴

Ülkemizde, özellikle geçen yüzyılın son çeyreğinde yapılan İslâmî araştırmalarda modern dönem Mısırlı müelliflerin etkisi oldukça belirgindir. Tefsir tarihi çalışmalarında da söz konusu etkinin izlerini görmek mümkündür. Nitekim İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Tarihi*'nin böylesi bir etkiyle kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Söz konusu çalışmada da, müfessirler fırkalara göre taksim edilmiş, aynı şekilde Osmanlı tefsir mirasına dair herhangi bir bölüme yer verilmemiştir. Cerrahoğlu'nun Osmanlı tefsir çalışmaları ve müfessirleri hakkında bilgi sahibi olmadığı düşünülemez. Bu durum ancak müellifin de bizzat dile getirdiği gibi,¹⁴⁵ onun klasikten farklı bir çalışma ortaya koymuş olmak için o döneme hâkim olan söylemleri benimsemesiyle açıklanabilir. Söz konusu tefsir tarihinde Elmalılı Hamdi Yazır'a bile yer verilmemesini başka türlü izah etmek mümkün görünmemektedir.

8. Klasik Müfessir Tabakatı Literatürünün Son Halkası

Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1961), Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde klasik medrese usûlüne göre yetişmiş; fıkıh, tefsir gibi İslâmî ilimlerde çeşitli eserler vermiştir. Onun en dikkat çekici özelliği, eserlerini klasik telif geleneğine uygun bir tarzda kaleme almış olmasıdır. Bir başka ifadeyle Ömer Nasuhi, İstanbul medreseleri ve muhitinde aldığı eğitim ve kültür sayesinde, ilimdeki süreklilik fikrini devam ettirmiş, herhangi bir “zihinsel kırılma” yaşamamıştır. Bu da onu, herhangi bir özgünlük arayışına ve geleneğe dönük ön yargılı bir bakışa düşmeksizin eserlerini yazmaya sevketmiştir. Nitekim o, *Büyük Tefsir Tarihi (Usûl-i Tefsir-Tabakatü'l-Müfessirîn)* adıyla yayımladığı eserini bütünüyle geleneksel usûle göre yazmıştır.¹⁴⁶ Bu çalışmasıyla hem klasik tabakat literatüründen müfessirlerin biyografilerini Türkçe'ye büyük bir

“Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliliği”, s. 106-11.

144 Cündioğlu, “Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası”, s. 72-73.

145 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 1996), I, 8.

146 Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1960. Eser hakkında yazılmış bir değerlendirme yazısı için bk. Suat Yıldırım, “Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük Tefsir Tarihi Hakkında Bir Değerlendirme”, *Kur'ân'a Bakışlar*, (İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2012), II, 397-411.

titizlikle aktarıp tasnif etmiş hem de Cevdet Bey'in kaldığı dönemden devam ederek geçtiğimiz yüzyılda yaşayanların biyografilerini ve onlar hakkındaki görüşlerini dile getirmiştir.

Ömer Nasuhi, eserine müfessirleri yedi kategoriye (mesleğe) ayırarak başlamıştır. Bu kategorileri müfessirlerin mezhepsel eğilimlerine göre değil, tefsirdeki metotlarına göre oluşturması kayda değer bir durumdur.¹⁴⁷ Bu, mezhepsel eğilimleri merkeze alıp ayrıştırıcı bir yaklaşımı benimseyen anlayışın aksine, tefsir tarihinde bütünleştirici bir keyfiyet arz etmektedir. Meselâ söz konusu sınıflandırma içinde Mu'tezile'den sadece altıncı kategorinin küçük bir parçası olarak söz edilmiştir.¹⁴⁸ Kategorilerin hangi tabakalarda yoğun olarak bulunduğuna işaret etmesi de bu sınıflandırmanın bir diğer özelliğidir. Meselâ yedinci ve sekizinci kategorilere bakıldığında, Zemaşşerî, Beyzâvî gibi tefsirler üzerine şerh, izah ve hâşiye yazanların 7. tabakadan sonra görüldüğüne, yeni ilimleri, yeni nazariyeleri dikkate alan çağdaş müfessirlerin ise 13. ve 14. tabakalarda bulunduğuna dikkat çekilmiştir.¹⁴⁹

Eserde müfessirler, "mümtaz tabaka" olarak adlandırılan sahâbeden başlanmak suretiyle on dört tabakada tasnif edilmektedir. Biyografisi verilen âlimin kısaca tanıtılmasından sonra, "kudret-i ilmiyesi" başlığı altında eğitim hayatı, hocaları, seyahatleri; "tefsirdeki mesleği" başlığı altında tefsirinin genel karakteri ve ilmî hayattaki yeri, hakkında bilgi varsa, şahsiyeti ve özel hayatı hakkında bilgi verilmektedir. Daha sonra eserleri, bunlar üzerine yapılan çalışmalar ve en nihayet müellifin maddeyi yazarken yararlandığı kaynaklar kaydedilmektedir.

Ömer Nasuhi, her maddeden sonra kaynaklarını müstakil olarak verdiği için ilk bakışta ne kadar kaynaktan yararlandığı kestirilememektedir. Ancak bütün olarak bakıldığında müellifin yazma veya matbu çok geniş bir kaynakçaya sahip olduğu görülmektedir. Ne var ki, müellif "Mukaddime"sinde belirttiğine göre, Dâvûdî ve Edirnevî'nin tabakatlarını görme imkânı bulamamıştır.¹⁵⁰

Ömer Nasuhi, on dördüncü tabakada, Abduh (ö. 1905), Cemâleddin el-Kâsımî (ö. 1914), Abdülaziz Çâvîş (ö. 1929), Reşîd Rızâ (ö. 1935), Tantâvî Cevherî (ö. 1940), Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi (ö. 1942), Konyalı Mehmed Vehbi (ö. 1949) gibi çağdaşı olduğu müfessirlerin biyografilerine

147 Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1960), II, 8-11.

148 Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 9.

149 Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 9.

150 Bk. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 4.

yer vermekte, böylelikle kendi dönemine kadar gelen müfessirleri kronolojik bir bütünlük içinde zikretmektedir. Gerek klasik gerekse çağdaş dönem müfessirlerini ele alırken nezih bir üslup benimseyen müellif, onların tenkit yöneltilen görüşlerini değerlendirirken de insafli bir bakış açısı sergilemeye çalışmıştır.¹⁵¹

Netice itibariyle Ömer Nasuhi, klasik tabakat usulüne göre Türkçe'deki en kapsamlı müfessir tabakatını kaleme almıştır. Osmanlı müfessirleri hakkında verdiği zengin bilgiler, bir Osmanlı tefsir haritası çizme imkânı vermesi bakımından da önemlidir.¹⁵² Bu sebeple o, klasik müfessir tabakatı yazıcılığında son halkayı temsil etmektedir.¹⁵³

Sonuç

Hadislerin senetleriyle birlikte nakledilme ve yazılma girişimi, hadisleri nakleden râvilerin adalet ve zapt yönünden tanınma zorunluluğunu beraberinde getirmiştir. Bu sebeple hadislerle birlikte, hadisleri nakleden şahısların hayat hikâyelerini de nakletme geleneği doğmuştur. Hadislerin yanı sıra Hz. Peygamber'in gerek sîret ve megâzisi gerekse İslâm tarihine ait diğer malzemeler de aynı titizlikle nakledilmiştir. Bu iki alandan tabakat literatürü doğmuş, muhaddis tabakaları ve genel nitelikli tabakat eserleri telif edilmiştir. Zamanla şairleri, fakihleri, kârilere, kelâmcıları ve sûfilere anlatan biyografi kitapları ortaya çıkmışsa da muhaddis tabakaları, tabakat yazımındaki baskın karakterini sürdürmüştür. Çeşitli şehirlere dağılan sahâbiler ve onların etrafında oluşan râvi zincirlerini derleme amacıyla yazılmaya başlanan ve zamanla bir şehirde yaşayan âlimlerin hayatlarını anlatan eserler olarak şekillenen şehir tabakaları da bu baskın karakter içinde değerlendirilmelidir.

151 Örnek olarak klasik dönemden İbn Teymiyye'nin, modern dönemden de S. Bahadır Han ve Muhammed Abduh'un biyografileri için bk. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 366, 367, 579-81, 585-92.

152 Bilmen'in biyografilerine yer verdiği bazı Osmanlı müellifleri için bk. Yıldırım, "Büyük Tefsir Tarihi Hakkında", s. 400.

153 Ömer Nasuhi Bilmen'in adı geçen eserinden sonra da müfessirlerin biyografileri hakkında çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Bu eserlerin bazıları şunlardır: Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemül-müfessirîn min sadri'l-İslâm hattâ'l-asri'l-hâzir*, I-III (Beyrut: Müessesetü Nüveyhiz es-sekâfiyye, 1983-86); Abdülaziz İzzeddin Seyrevân, *Mu'cemü tabakâti'l-huffâz ve'l-müfessirîn* (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1404/1984); M. Ali el-Ayazî, *el-Müfessirûn hayâtühüm ve menhecühüm* (Tâhran: Vizâretüs-sekâfe ve'l-irşâd, 1373 hş.); Mustafa Müslim, *Menâhicü'l-müfessirîn* (y.y.: Câmîatü ulemâi Kürdistan, 1414/1994). Yukarıdaki cümlede ifade etmek istediğimiz şey tefsir tarihini kendi bütünlüğü içinde ele alıp işlemesi yönüyle bir zihniyete işaret etmektir.

Kur'an'ın doğrudan metni ve kıraatiyle uğraşan kurrâ ve kurrâ tabakasının aksine, erken dönemde Kur'an'ın yorumlarıyla ilgilenen müfessirleri konu edinen müstakil tabakat kitapları yazılmamıştır. Zira Kur'an yorumu, İslâmî ilimlerle ilgilenen hemen bütün âlimlerin ilgi alanına girdiği ve onlar kendi mütehasıs oldukları alanların yanında Kur'an tefsiriyle de ilgilendikleri için daha çok söz konusu alanda öne çıkmışlardır. Bu durum onların diğer tabakat kitaplarında ele alınmalarını gerektirmiş ve muhtemelen müstakil olarak müfessirleri ihtiva eden bir çalışmaya ihtiyaç duyulmamıştır.

Hicrî VIII ve IX. yüzyıllarda çok kapsamlı bir tabakat yazıcılığı faaliyetine girişilmiş, bu süreç içinde tefsir, hadis ve rical çalışmalarıyla temayüz etmiş olan Süyûtî tarafından ilk müfessir tabakatı kaleme alınmıştır. Süyûtî'nin talebesi Dâvûdî onu izleyerek çok geniş bir müfessir tabakatı vücuda getirmiştir. Müfessirleri alfabetik olarak sıralayan söz konusu müelliflerden farklı olarak XII. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Edirnevî, eserinde kronolojik sürekliliği esas almış, müfessirleri yüzyıllık tabakalara göre tasnif etmiş, Osmanlı dönemi müfessirleri hakkında da bilgi vererek tefsir tarihinin gerek metot ve düşünce gerekse coğrafya bütünlüğünü korumuştur. Bir başka ifadeyle, onun yöntemi, hangi mezhep eğilimi içinde ve hangi coğrafyada yaşarsa yaşasın bir çağda yaşamış bütün müfessirleri yan yana gösterme imkânı sağlamıştır.

Çağdaş dönemle birlikte, oryantalizmin de etkisiyle, müfessir tabakatı yazımında bazı yenilikler denenmiş; ancak belki farkına varılmadan Kur'an'ın sabit/yerleşik bir anlamının bulunmadığı düşüncesini akla getirecek biçimde mezhepsel eğilimleri ön plana çıkartan bir tefsir tarihi yazımına sebep olunmuştur. Bununla birlikte aynı dönemde Ömer Nasuhi Bilmen tarafından klasik usule göre kaleme alınan tefsir tarihi hem klasik yöntemin daha tutarlı olduğunu hem de tefsir tarihinde esas olanın süreklilik olduğunu ortaya koymuştur.

Hadis ve Tarih İlimleri Arasında Tefsir Tabakat Literatürü: Histogramik Bir İnceleme

Tabakat literatürünün doğuşundaki temel etkenin, hadis tenkidi olduğu kabul edilir. Cerh ve ta'dil ilmi geliştikçe, hadislerle birlikte râvilerin biyografileri de nakledilmeye başlanmıştır. Zamanla muhaddis biyografilerinin yanı sıra fakih, kârî, kelâmçı, şair, dilci, sûfi, filozof gibi, ilimlerin hemen her dalıyla uğraşan âlimler hakkında biyografi kitapları yazılmıştır. Böylelikle tabakat literatürü İslâm tarih yazıcılığının önemli bir kolu durumuna gelmiştir. Literatüre eklenen en son halka ise müfessir tabakaları olmuştur. Muhtemelen İslâmî ilimlerin hemen her dalındaki âlimlerin tefsirle yakından ilgilenmesi sebebiyle, diğer alanlardaki çalışmalar erken dönemde böyle bir yazım türüne ihtiyaç bırakmamıştır. İlk müfessir tabakatını Süyûtî kaleme almış, bu türü Dâvûdî, Edirnevî gibi âlimler sürdürmüştür. Çağdaş dönemde literatür, Zehebî ve Cerrahoğlu'nun, Goldziher'in çeşitli İslâmî eğilimleri merkeze alan yöntemine göre yaptıkları tefsir tarihi çalışmalarıyla farklı bir boyut kazanmıştır. Bununla birlikte Ömer Nasuhi Bilmen gibi, tefsirdeki kronolojik sürekliliği esas alarak klasik yöntemi devam ettirenler de olmuştur. Bu çalışmada öncelikle İslâm tabakat literatürünün doğuşu ve etkenleri tartışılmakta, daha sonra müfessir tabakat literatürünün diğer ilim dallarına oranla geç ortaya çıkışının sebepleri ve tarihsel seyri incelenmektedir.

Anahtar kelimeler: Hadis tenkidi, İslâm biyografi literatürü, müfessir tabakaları, Süyûtî, Goldziher, Ömer Nasuhi Bilmen.
